

СУЧАСНІСТЬ

І. Качуровський: З уркаганського зошита — А. Солженіцин: Один день Івана Денисовича — М. Орест: З нових поезій — Е. Райс: Поезія Е. Андіївської — А. Жук: З останніх літ життя і творчості І. Франка — І. Кошелівець: Поезія політичної кон'юнктури — Є. Онацький: На похилій площі — Р. Рахманний: Монолог на горі «Мавят Роял»
Критика і бібліографія — Нотатки

2 (26)

ЛЮТИЙ 1963

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

2 (26)

ЛЮТИЙ 1963

РІК ВИДАННЯ ТРЕТІЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів (суспільно-політична
частина).

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамов-
лених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3)
und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Fe-
bruar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Tel.: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «Biblos» G.m.b.H., München 13, Hess-Str. 50-52

ЛІТЕРАТУРА

ІГОР КАЧУРОВСЬКИЙ: З УРКАГАНСЬКОГО ЗОШИТА

*

Коли серед в'язнів старі Івани
Зітнуться в очко чи в буру, —
Мов хижим пером володіють вони
Мистецтвом провадити гру.

Наосліп за вікнами ніч пролетить —
Жовтава, хмурна каламуть.
І часом комусь одному нещастить —
А ставки ростуть і ростуть, —

І він програє уркаганське добро:
І золото царських монет,
І чари, і стіри, і фінське перо,
І пайку за місяць вперед.

З кривавого грища я вийшов живим,
Хоч ставив не раз під життя,
Та проганим, зірваним силам моїм
Не буде повік вороття.

Я права не маю на радість мою,
Я мушу лишатись на дні.
І майже без болю комусь віддаю
Тебе, що судилась мені.

*

Струнка, висока, риси досить гарні,
Лишивши «кадільяк» біля каварні,
До нас підсіла й почала про те,
Що це життя — безбарвне і пусте.

... — Покинути і мужа, і дитину,
На схилах Анд знайти собі хатину,
Щоб наокіл — незаймані сніги,
Гірських озер стрімчасті береги,
Глибоке небо, кондори і скелі,
І непорушна тишина пустелі,
І самота без краю і без меж...
— А «кадільяк» — його покинеш теж?

І обірвалась мрії тонка павоць —
Куди вже нам між кондорами плавають!
Не велич гір — незграбний обеліск,
Не синь озер — асфальта чорний блиск,
За столиком — розмова нецікава,
І — знову «честерфільд» і чорна кава.

А. СОЛЖЕНИЦИН: ОДИН ДЕНЬ ІВАНА ДЕНИСОВИЧА

(Закінчення)*

На ТЕЦ прийшовши, перш усього він знайшов захований майстерок і засунув його за свою мотузяну підперезачку. Потім уже пірнув у розчинну.

Там після сонця зовсім темно йому здалося і не тепліше, ніж надворі. Сиріше якось.

Збилися всі коло круглої пічечки, поставленої Шуховим, і коло тієї, де пісок гріється, пускаючи з себе димок. Кому місця забракло — сидять на ребрі скриньки розчинної. Бригадир біль самої пічки сидить, кашу доїдає. На пічці йому Павло кашу розігрів.

Шу-шу — серед хлоп'ят. І Івану Денисовичу теж тихо кажуть: бригадир процентовку добре закрив. Веселий прийшов.

Де вже там він роботу знайшов, яку — це його, бригадирової, голови справа. Сьогодні ось за півдня що зробили? Нічого. Установку печі не оплатять: це для себе робили, не для виробництва. А в наряді щось писати треба. Може, ще Цезар бригадиру в нарядах що підмучить — уважний до нього бригадир, дурно не став би.

«Добре закрив» — значить, тепер п'ять днів добрі пайки будуть. П'ять то не п'ять, а чотири тільки: з п'яти днів один закалтурює начальство, котить на гарантійці весь табір рівно, і ліпших і гірших. Ніби нікому нема кривди, усім же рівно, а ошаджують на нашому череві. Гаразд, зеків шлунок усе витримає: сьогодні якнебудь, а завтра наїмося. З цією мрією і спати йде табір у день гарантійки.

А помислити — п'ять днів працюємо, а чотири дні їмо.

Не гуде бригада. У кого є — покурюють тихенько. Збилися в п'ятьмі — і на вогонь дивляться. Як сім'я велика. Вона й є сім'я, бригада. Слухають, як бригадир біля печі двом-трьом оповідає. Він слів на вітер не кидає. Уже як почав оповідати — значить, з доброї душі.

І він теж у шапці їсти не навчився, Андрій Прокопович. Без шапки голова його вже стара. Стрижена коротко, як у всіх, а й від вогню в печі видно, скільки сивини між його сіруватим волоссям посіяно.

— ... Я й перед командиром батальйону тремтів, а тут комполку! «Червоноармієць Тюрін за вашим наказом...» З-під брів диких вярчався: «А звати як, а по-батькові?» Кажу. «Рік народження?» Кажу. Мені тоді, в тридцятomu році, що ж, двадцять два рочки було, телятко. «Ну, як служиш, Тюрін?» — «Служу трудовому народу!»

*) Дуга частина оповідання А. Солженіцина друкується з деякими скороченнями. — Ред.

Як закипить, та двома руками по столу — трах! «Служиш ти трудовому народу, та хто ти сам, падлюко?!» Так мене окропом усередині!.. Але тримаюсь: «Стрілець-кулеметник, перший номер. Відмінник бойової і політи...» — «Який перший номер, гад? Батько твій куркуль! Ось, з Каменя папірець прийшов! Батько твій куркуль, а ти сховався, другий рік тебе шукають!» Зблід я, мовчу. Рік листів додому не слав, щоб на слід не натрапили. Та й чи живуть там, нічого не знав, ні дома про мене. «Яке ж у тебе сумління, — реве, чотири шпали трясуться, — обдурювати робітничо-селянську владу?» Я думав, бити буде. Ні, не бив. Підписав наказ — шість годин і за браму вигнати. А надворі — листопад. Умундурування зимове зідрали, видали літнє, б'у, третього терміну носки, шинелину куцу. Я роз... й був, не знав, що можу не здати, послати їх... І люто довідочку на руки: «Звільнений з лав... як син куркуля». Тільки на працю з тією довідкою. Добиратися мені потягом чотири доби — літери залізничої не виписали, харчу не видали ні на день єдиний. Нагодували обідом останній раз і випхнули з військового городка.

...Між іншим, у тридцять восьмому на Котласській пересилці зустрів я свого комвзвода, і йому десятку вліпили. Так дізнався від нього: і той комполку і комісар — обидва розстріляні в тридцять сьомому. Були там вони вже пролетарі чи куркулі. Мали сумління чи не мали... Перехрестився я й кажу: «Все таки є Ти, Творче, на небі. Довго терпиш, та боляче б'єш».

Бригадирове лице рябе освітлене з печі. Розповідає без жалости, ніби не про себе:

— Лахміття, яке було, загнав перекупщику за чверть ціни. Купив з-під поли два буханці хліба, уже картки тоді були. Думав товарняками добиватися, але й проти цього закони суворі вийшли. А квитків, хто пам'ятає, і за гроші не купити, не то без грошей, тільки по книжечках та командированим. На перон теж не було ходу: у дверях міліція, з обох боків станції охоронники по рейках блукають. Сонце холодне сідає, калюжі примерзають — де ночувати?.. Подолав я кам'яну гладеньку стіну, перемахнув з буханцями — і в перонну вбиральню. Там постояв — ніхто не женеться. Виходжу як пасажир, солдатик. А на рейках стоїть якраз Владивосток-Москва. За окропом — тлум, один одного котьолками по головах. Крутиться дівчина в синій блюзочці з дволітровим чайником, а приступити до котла боїться. Ноги в неї дрібнісінькі, обпарять або відтопчуть. «На, кажу, буханці мої, зараз тобі окропу!» Поки налив, а потяг рушає. Вона буханці мої тримає, плаче, куди їх діти, чайник кинути рада. «Біжи, кричу, біжи, я за тобою!» Вона попереду, я слідом. Дігнав, однією рукою підсаджую, — а потяг ходу! Я — теж на приступець. Не кинувся мене кондуктор ні по пальцях бити, ні в груди спихати: іхали інші бійці у вагоні, він мене з ними переплутав.

Штовхнув Шухов Сеньку під бік: на, докури, мовляв, незарад-

ний. З мундштуком своїм дерев'яним і дав, хай посмокче, то нічого. Сенька, він чудак, як актор: руку одну до серця притиснув і головою хитає. Ну, та що з глухого!..

Розповідає бригадир:

— Шість їх, дівчат, в купе закритому їхало, ленінградські студентки з практики. На столику в них масличко та фуясличко, плащі на гаках похитуються, валізочки в чохлах. Їдуть повз життя, семафори зелені... Поговорили, пожартували, чаю разом випили. А ви, питають, з якого вагона? Зідхнув я й признався: з такого я, дівчата, вагона, що вам жити, а мені вмирати...

Тихо в розчинній. Пічка горить.

— Ахали, охали, радилися... Все таки прикрили мене плащами на третій полиці. До Новосибірського дотаїли, довели... Між іншим, одній з тих дівчаток я потім на Печорі віддячився: вона в тридцять п'ятому у Кіровському потоці потрапила, доходила на загальних, а її в кравецьку влаштував.

— Може, розчин робити? — Павло пошепки бригадира питає. Не чує бригадир.

— Додому я вночі прийшов городами, вночі й пішов. Маленького братика прихопив і повіз у теплі краї, у Фрунзю. Годувати було нічим що його, що й себе. У Фрунзі асфальт варили в котлі, і шпана навкосо сиділа. Я присів до них: «Слухайте, панове безштаньки! Візьміть мого братика в науку, навчіть його, як жити!» Взяли... Шкодную, що й сам до блатних не пристав...

— І ніколи більше брата не зустрічали? — кавторанг запитав. Тюрін позіхнув.

— Ні, ніколи не зустрічав. — Ще позіхнув. Сказав: — Ну, не журися, хлоп'ята! Обживемося й на ТЕЦ. Кому розчин замішувати — починайте, гудка не ждять.

Оце воно й є — бригада. Начальник і в робочий час роботягу не зрушить, а бригадир і на перерві сказав — працювати, значить працювати. Тому що він годує, бригадир. І без потреби теж не примусить.

По гудку як розчин замішувати, то мулярам — стояти?

Зідхнув Шухов і підвівся.

— Піти лід сколотити.

Взяв з собою для льоду сокирку й мітелку, а для кладки — молодочок мулярський, рейку, шнур, висок.

Кільгас рожевий подивився на Шухова, скривився — мовляв, поперед бригадира вискочив? Та Кільгасові не думати, з чого бригаду годувати: йому, лисому, хоч і на двісті грамів хліба менше — він з посилок проживе.

А все ж підводиться, розуміє. Бригаду затримувати з-за себе не можна.

— Почекай, Ваню, і я піду! — озивається.

Гляди, гляди товстощокий. На себе працював би — ще раніше підвівся б.

(А ще тому Шухов поспішив, щоб висок перед Кільгасом захопити, бо висок з інструменталки один узяли).

Павло запитав бригадира:

— Мають класти втрюх? Ще одного не поставимо? Або розчину не вистачить?

Бригадир нахмурився, подумав.

— Четвертим я сам стану, Павле. А ти тут — розчин! Скринька велика, постав чоловіка шість, і так: з однієї половини готовий розчин вибирати, у другій половині новий замішувати. Щоб мені перерви ні хвилини!

— Ех! — Павло підскаочив, хлопець молодий, кров свіжа, таборами ще не засмиканий, на галушках українських морда відгодована. — Як ви самі класти, так я сам — розчин робити! А подивимось, хто більше наробе! А де тут найдовша лопата?

Оце й є бригада! Стріляв Павло з-під лісу, та на райони вночі налітав — став би він тут гнутися! А для бригадира — це інша справа!

Вийшли Шухов з Кільгасом нагору, чують — і Сенька ззаду по трапу скрипить. Догадався глухий.

На другому поверсі стіни тільки почали класти: у три ряди навколо і рідко де піднесені вище. Це найскоріша кладка — від колін до грудей, без підмостків.

А підмостки, які тут раніше були, і козли — все зеки розтягли: що на інші будівлі перенесли, що спалили — аби чужим бригадам не досталося. Тепер, по-хазяйськи беручи, уже завтра треба козли збивати, а то зупинимось.

Далеко видно з верха ТЕЦ: і вся зона навколо засніжена, пустельна (поховалися зеки, гріються до гудка), і вишки чорні, і стовпи загострені, під колючку. Саму колючку за сонцем видно, а навпроти — ні. Сонце гостро блищить, ока не розкриєш.

А ще недалеко видно енергопотят. Ну, димить, небо обкурює! І — задихав важко. Хрип такий хворий у нього завжди перед гудком. От і загув. Не багато й перепрацювали.

— Ей, стакановець! Ти з виском скоріше впоруйся! — Кільгас підгонить.

— Та на твоїй стіні льоду скільки! Чи й до вечора сколеш лід? Майстерок даремно на гору тягав, — піддає йому й Шухов.

Хотіли по тих стінах становитися, як до обіду їх поділили, а тут бригадир знизу кричить:

— Ей, хлоп'ята! Щоб розчин у скриньках не мерз, по двоє ставнем. Шухов! Ти на свою стіну Кльовшина візьми, а я з Кільгасом буду. А поки Гопчик за мене у Кільгаса стіну почистить.

Переглянулися Шухов з Кільгасом. Вірно. Так скоріше. І — вхопилися за сокири...

Кавторанг припер носилки, як кінь добрий.

— Ще, — кричить, — носилок двое!

З ніг уже збивається кавторанг, а тягне. Такий кінь і в Шухова був. Шухов його й пильнував, а потім підрізався він. І шкіру з нього здерли.

Сонце і за крайком верхнім за землю пішло. Тепер уже і без Гопчика видно: не тільки всі бригадири всі інструменти віднесли, а валом повалив народ до вахти. (Зразу після дзвінка ніхто не виходить, нема дурних мерзнути там. Сидять усі в огрівальнях. Але настає така мить, що змовляються бригадири, і всі бригади разом сунуть. Як не домовитися, так це ж такий зловпертий народ, арештанти, — один одного пересиджуючи, будуть до півночі в огрівальнях сидіти).

З'явився і бригадир, сам бачить, що перепізнався. Уже інструментальник, напевно, його десятьма матами обкладає.

— Ех, — кричить, — гівна не шкода! Піднощики! Котіть униз, велику скриньку вишклябуйте, і що виберете — віднесіть у яму оту і зверху снігом присипте, щоб не видно!.. А ти, Павле, бери двох, інструмент збирай, тягни здавати. Я тобі Гопчиком три майстерки дощю, оцю пару носилок останню викладемо.

Навалилися. Молоток у Шухова забрали, шнур одв'язали. Піднощики, підкидчики — всі побігли вниз у розчинну, робити їм більше тут нічого. Лишилося зверху мулярів троє — Кільгас, Кльовшин та Шухов. Бригадир ходить, оглядає, скільки виложили. Задоволений.

— Добре поклали? Га? За півдня. Без підйомника. Без фуйомника.

Шухов бачить, — у Кільгаса в коритці мало лишилося. Тужить Шухов — в інструментальці бригадира, щоб не лаяли за майстерки.

— Чуеш, хлоп'ята, — Шухов утямив, — майстерки несіть Гопчику, мій — не рахований, здавати не треба, я за них докладу.

Сміється бригадир:

— Ну як тебе на свободу відпускати? Без тебе ж тюрма плакати буде!

Сміється й Шухов. Кладе.

Поніс Кільгас майстерки. Сенька Шухову шлакобльоки підсуває, розчин Кільгасова сюди в коритце перевалили.

Побіг Гопчик через усе поле до інструменталки, Павла наздоганяти. І 104-а сама пішла через поле, без бригадира. Бригадир — сила, але конвой — сила сильніша. Перепишуть спізнених — і в кондей.

Грізно збилося коло вахти. Усі зібралися. Здається, що і конвой вийшов — перераховують.

(Рахують два рази при виході: один раз при закритій брамі, щоб знати, що можна браму відкривати; другий раз — крізь відкриту браму перепускаючи. А як помариться ще не так — і за брамою рахують).

— Бий його в лоб з розчином! — махає бригадир. — Викидай його через стіну!

— Іди, бригадире! Іди, ти там потрібний! — (кличе Шухов його Андрієм Прокоповичем, але зараз працює своєю бригадою з бригадиром зрівнявся. Не те, щоб думав так: «От я зрівнявся», а просто чує, що так). І жартує услід бригадирові, що широким кроком сходять по трапу: — Що, гадство, день робочий такий короткий? Тільки до роботи припадеш — уже й знімають!

Лишилися вдвох з глухим. З цим багатом не поговориш, та з ним і говорити без потреби: він від усіх розумніший, без слова розуміє.

Ляп розчин! Ляп шлакобльок! Притиснули. Перевірили. Розчин. Шлакобльок. Розчин. Шлакобльок...

Здається, і бригадир казав — розчину не шкодувати, за стіну його і побігли. Але так зроблений Шухов по-дураському, і за вісім років таборів ніяк його відучити не можуть: усяку річ і труд усякий шкодує він, щоб задурно не гинули.

Розчин! Шлакобльок! Розчин! Шлакобльок!

— Кінчили, мати твою за ногу! — Сенька кричить. — Гайда!

Носилки схопили — і по трапу.

А Шухов, хоч його зараз хай конвой і псами цькує, відбіг по площадці назад, глянув. Нічого. Тепер підбіг — і через стінку, зліва, справа. Ех, око — висок! Рівно! Ще рука не старіє.

Побіг по трапу.

Сенька — із розчинної і по схилу бігом.

— Ну! Ну! — обертається.

— Біжи, я зараз! — Шухов махає.

А сам в рочинну. Майстерок так просто кинути не можна. Може, завтра Шухов не вийде, може, бригаду на Соцгородок заженуть, може, сюди й за півроку не потрапиш — а майстерок хай пропаде? **З а н а ч и т и так зазначити!**

У розчинній усі печі загашені. Темно. Страшно. Не того страшно, що темно, а що пішли всі, не дорахуються його одного на вахті, і бити буде конвой.

А все ж зирк-зирк, добачив камінь великий в куті, відвалив його, під нього майстерок підсунув і накрив. Порядок!

Тепер скоріше Сеньку наздоганяти. А він відбіг кроків на сто, далі не йде. Ніколи Кльовщин у біді не залишить. Відповідати — так разом.

Побігли поруч — маленький і великий. Сенька на півтори голови вищий Шухова, та й голова сама у нього яка велика вродилася.

Є ж нероби — на стадіоні з доброї волі навипередки бігають. Отак поганяти б їх, чортів, після цілого дня робочого, зі спиною, ще не розігнутою, у рукавицях мокрих, у повстаниках стоптаних — та по холоду.

Задихалися, як собаки скажені, тільки й чути: ху-ху! ху-ху!

Ну, та бригадир на вахті, пояснить же.

От просто на натовп біжать, страшно.

Сотні горлянок зразу як заверещали: і в мати їх, і в батька, і в

рот, і в ніс, і в ребро. Як п'ятсот чоловіка на тебе розлютуються — ще б не страшно!

Але головне — конвой як?

Ні, конвой нічого. І бригадир тут же, в останньому ряду. Пояснив, значить, на себе вину взяв.

А хлоп'ята ревуть, а хлоп'ята матюкаються! Так ревуть — навіть Сенька багато почав, передихнув та як закрутив з своєї висоти! Усе життя мовчить — ну, а як і тахне! Кулаки підніс, зараз битись кинеться. Замовкли. Сміється дехто.

— Ей, сто четверта! Так він же у вас не глухий? — кричать. — Ми перевіряли.

Сміються всі. І конвой теж.

— Розібратися по п'ять!

А брами не відкривають. Самі собі не вірять. Посунули натовп від брами назад. (До брами всі прилипли, як дурні, ніби від того скоріше буде).

— Розібратися по п'ять! Перша! Друга! Третя!..

А як п'ятку назвуть, то вперед проходить метрів на кілька. Віддихався Шухов покищо, оглянувся — а місяць, батьку рідний, нахмурився багряно, уже на небо увесь виліз. І убувати, диви, почав трохи. Учора об цій порі багато вище стояв.

Шухову весело, що все добре пішло. Кавторанга під бік штовхає і закидає:

— Чуєш, кавторангу, а як за наукою вашою — старий місяць куди потім дівається?

— Як куди? Нівігластво! Просто його не видно!

Шухов головою крутить, сміється:

— Та як не видно — звідки ти знаєш, що він є?

— Так що ж, по-твоему, — дивується капітан, — щомісяця новий місяць?

— А що ж дивного? Люди щодня народжуються, так місяцеві раз на чотири тижні можна?

— Тьху! — плюнув капітан. — Ще жодного такого дурного матроса не бачив. Так куди ж старий дівається?

— От я ж і питаю тебе — куди? — Шухов зуби виставив.

— Ну? Куди?

— Шухов зідхнув і повідав, шепелявлячи трохи:

— У нас так казали: старий місяць Бог на зірки кришить.

— От дикуни! — капітан сміється. — Ніколи не чув! Так ти що ж, у Бога віриш, Шухов?

— А що? — здивувався Шухов. — Як гримне — іди не повір!

— А нащо ж це Бог робить?

— Що?

— Місяць на зірки кришить — пощо?

— Ну, як не розуміти! — Шухов здвигнув плечима. — Зірки од часу падають, поповняти треба.

— Повернись, мати... — конвой реве. — Розберись!

Уже до них рахунок дійшов. Пройшла п'ятка дванадцята п'ятої сотні, і їх двоє позаду — Буйновський та Шухов.

Конвой метушиться, тлумачить по дощечках рахівничих. Бракує! Знов у них бракує. Хоч би рахувати вміли!

Нарахували чотириста шістдесят два, а мало бути, тлумачать, чотириста шістдесят три.

Знову всіх відштовхали від брами (до брами знову притиснулися) — і ну:

— Р-розібратися по п'ять! Перша! Друга!

Ці перерахунки їхні тим докучають, що час марнується вже не казенний, а свій. Це ще поки степом до табору допхаєшся та перед табором чергу на шмон вистоїш! Всі об'єкти бігом біжать, один перед другим стараються, щоб раніше на шмон і, значить, у табір раніше шмигнути. Який об'єкт у табір першим прийде, той сьогодні й короліє: ідальня його чекає, на посилки він перший, і в камеру збереження перший, і в індивідуальну кухню, в КВЧ за листами або в цензуру свій лист здати, в санчастину, у перукарню, у лазню — усюди він перший.

Та буває, конвою теж скоріше нас здати — та до себе в табір. Солдату теж не розгуляєшся: діла багато, часу мало.

А от не виходить їх рахунок.

Коли останні п'ятки стали перепускати, привиділося Шухову, що на самому кінці трое їх буде. А ні, знову двоє.

Рахувальники до начкара, з дощечками. Тлумачать. Начкар кричить:

— Бригадир сто четвертої!

Тюрін виступив на півкроку:

— Я.

— У тебе на ТЕЦ ніхто не лишився? Подумай.

— Ні.

— Подумай, голову одірву!

— Ні, точно кажу.

А сам на Павла стріляє — чи не заснув там хто у розчинній?

— Роо-зберись по бригадах! — кричить начкар.

А стояли п'ятками, як випало, хто з ким. Тепер заштовхалися, загули. Там кричать: «Сімдесят шоста — до мене!» Там: «Тринадцята! Сюди!» Там: «Тридцять друга!»

А 104-а як була позаду всіх, так і зібралась позаду. І бачить Шухов: бригада вся з руками порожніми, до того запрацювалися, дурні, що й трісок не підзбирали. Тільки удвох в'язочки малі.

Гра ця відбувається щодня: перед зніманням збирають роботи трісочки, палички, дранку ламану, обв'яжуть тасьмою з ганчірки чи

старенькою вірвовочкою і несуть. Перша облава — біля вахти прораб або з десятих хто. Як стоїть, зараз накаже все кидати (мільйони вже через комин пустили, так вони трісками надолужити думають). Але у роботяги свій розрахунок: коли кожний з бригади хоч трошки паличок принесе, в бараці тепліше буде. А то дають днювальним на кожну піч по п'ять кілограмів вугільного пилу, од нього тепла не чекай. Тому так і роблять, що паличок наламають, напіляють найкоротше, та й запхають їх собі під бушлат. Так прораба і проминуть.

Конвой же тут, на об'єкті, ніколи не велить дрова кидати: конвою теж дрова потрібні, та нести самим не вільно. Одна річ — мундир не дозволяє, друга — руки автоматами зайняті, щоб на нас стріляти. Конвой як до табору доведе, тут і скомандує: «Од такого до такого ряду кинути дрова сюди». Але беруть по-божому: і для таборових наглядачів лишити треба, і для самих зеків, а то й зовсім носити не будуть.

Так і виходить: носи дрова кожен зек і кожного дня. Не знаєш, коли донесеш, коли віднімуть.

Поки Шухов очима полював, чи нема де трісочок під ногами підбирати, а бригадир уже всіх порахував і доповів начкарам:

— Сто четверта — вся!

І Цезар тут, від конторських до своїх підійшов. Вогнем червоним із люльки на себе попихує, вуса його чорні інеем вкрилися, питає:

— Ну як, капітане, справи?

Грітому мерзлого не зрозуміти. Пусте питання — справи як?

— Та як? — поводить капітан плечима. — От напрацювався, ледве спину розігнув.

Ти, мовляв, закурити догадайся дати.

Дає Цезар і закурити. Він у бригаді одного кавторанга і тримається, більше йому нема з ким слово сказати.

— У тридцять другій одного нема! У тридцять другій! — гудуть усі.

Потнав помічник бригадира 32-ї і ще з ним хлопець один — туди, до авторемонтних, шукати. А по натовпу: хто? та що? — питають. І дійшло до Шухова: нема молдованина маленького чорнявого. Який же це молдованин? Чи не той молдованин, що, кажуть, шпигуном був румунським, справжнім шпигуном?

Шпигунів — у кожній бригаді по п'ять осіб, але це шпигуни роблені, навмисники. За справами проходять, як шпигуни, а самі просто полонені. І Шухов такий же шпигун.

А цей молдованин — справжній.

Начкар як глянув у список, так і почорнів увесь. Бож як шпигун збіг, що тоді начкару буде?

А натовп увесь і Шухова злість бере. А то що за стерво, гад,

падлюка, паскуда, загібайло? Уже небо темне, світло, рахуй, від місяця йде, зірки он, мороз сили нічної набирає — а його, щеняти, нема! Що, не напрацювавсь, падло? Казенного дня мало, одинадцять годин, від світла до світла? Прокурор добавить, зачекай!

І Шухову дивно, щоб хтось так працювати міг, дзвінка не помічаючи.

Шухов зовсім забув, що сам він щойно так само працював, — і нарікав, що надто рано збираються до вахти. Зараз він мерз зо всіма і лютував зі всіма, і ще б, здається, протримав би їх цей молдованин, та віддав би його конвой натовпові — розідрали б, як вовки теля!

От коли став мороз притискати! Ніхто не стоїть — або на місці топчеться, або ходить два кроки вперед, два назад.

Міркують люди — чи міг збігти молдованин? Ну, як удень ще збіг — інша справа, а як приховався й чекає, щоб з вишки охорону зняли, не дочекається. Якщо сліду під дротом не лишилося, де проліз, — три доби у зоні не знайдуть і три доби будуть на вишках сидіти. І хоч тиждень — теж. Це вже їх статут, старі арештанти знають. Взагалі, як хто втік — конвоєві життя кінчається, ганяють їх без сну і їжі. Та так іноді рузлютуються — не беруть утікача живим.

Умовляє Цезар кавторанга:

— Наприклад, пенсне на такелажі повисло, пам'ятаєте?

— Т-ак... — кавторанг тютюнець покурює.

— Або візочок по східцях — котиться, котиться.

Так... Але морське життя там трохи кукольне.

— Бачите, ми розбещені сучасною технікою знімання...

— І хробаки по м'ясу просто як дощові повзають. Чи вже ж такі були?

— Але менших засобами кіна не покажеш!

— Думаю, це м'ясо до нас би в табір зараз привезли, замісто нашої рибки, та не миючи, не скребучи, у котел би бухнули, так ми б...

— А-а-а! — заволали зеки. — У-у-у!

Побачили: з авторемонтних три фігурки вискочило, значить з молдованином.

— У-у-у! — верещить натовп від брами.

А як ті ближче підбігли, так:

— Чу-ма! Шкід-ник! Шушваль! Сука погана! Мерзотина! Стервоза!!

І Шухов теж кричить:

— Чу-ма!

Та й чи жарти, понад півгодини часу у п'ятисот людей відняв!

Убрав голову, біжить, як мишеня.

— Стей! — конвой кричить. І записує: — К — чотириста шістдесят. Де був?

А сам підходить і прикладом карабін обертає.

Із натовпу все кричить:

— Сволоч! Блювотина! Паскуда!

А інші, щойно сержант почав карабін прикладом обертати, затихли. Мовчить молдованин, голону нагнув, від конвою задкує. Помбригадир 32-ї виступив наперед:

— Він, падло, на риштування тинкувальні заліз, від мене ховався, а там угрівся й заснув.

І по плечах його кулаком! І по шиї!

А тим самим відігнав від конвоїра.

Відсахнувся молдованин, а тут угорець вискочив з тієї ж 32-ї таною його під зад, та ногою під зад!

Це тобі не шпигувати. Шпигувати й дурень може. У шпигуна життя чисте, веселе. А спробуй у каторжному таборі протягнути десяточку на загальних!

Опустив конвоїр карабін.

А начкар реве:

— О-дійди від брами! Ро-зібратися по п'ять!

От собаки, знову рахувати! Пощо ж тепер рахувати, як і без того ясно? Загули зеки. Уся лють з молдованина на конвой перекинулася. Загули й не відходять від брами.

— Що-о? — начкар заревів. — На сніг посадити? Зараз посаджу. До ранку тримати буду!

Нічого мудрого, і посадить. Стільки разів саджали. І клали навіть: «Лягай! Зброю напоготові!» Бувало це все, знають зеки. І почали злегенька від брами зрушуватися.

— Від-ходь! Від-ходь! — силує конвой.

— Та й чого, справді, до брами тиснетесь, стерва? — задні на передніх лютують. І відходять під натиском.

— Ро-зібратися по п'ять! Перша! Друга! Третя!

А вже місяць на повну силу світить. Висвітлився, багряність з нього зійшла. Піднявся вже на чверть добру. Пропав вечір!.. Молдованин клятий. Конвой клятий. Життя кляте!

Передні, кого перерахували, обертаються, навшпиньки спинаються дивитися — у п'ятці останній двоє лишиться чи троє. Від цього зараз усе життя залежить.

Здалося ніби Шухову, що в останній п'ятці їх четверо лишиться. Зімлів зі страху: зайвий! Знову перераховувати! А виявилось, Фетюков, шакал, у кавторанга недопалок дострілював, затримався, у свою п'ятку не переступив своєчасно, і тут вийшов ніби зайвий.

Помначкар зі злости його по шиї, Фетюкова.

Правильно.

У останній — троє. Зійшлося, слава Тобі, Господи!

— Ві-дійти від брами! — знову конвой силує.

Але цим разом зеки не бурчать, бачать: виходять солдати з вахти і обступають пляц по той бік брами.

Значить, випускати будуть.

Десяцьких вільних не видно, прораба теж, несуть хлоп'ятка дрова. Розчинили браму. А вже там, за нею, біля поруч дерев'яних, знову начкар і контролер:

— Перша! Друга! Третя!..

Ще раз як зійдеться — знімати будуть вартових з вишок.

А од вишок далеких уздовж зони о-го скільки топати! Як останнього зека з зони виведуть і рахунок відповідатиме — тоді тільки телефоном на всі вишки дзвонять: зійти! І як начкар розумний — зразу таки й рушає, знає, що зеку втікати нікуди і що ті, з вишок, колону наздоженуть. А який начкар дурень — боїться, що йому війська не вистачить проти зеків, і чекає.

З тих остолопів і сьогоднішній начкар. Жде.

Цілий день на морозі зеки, чиста смерть, так перемерзли. І, після здійсання стоячи, цілий час мерзнути. А й усе ж їм не так мороз допікає, як лють: пропав вечір! Уже ніяких справ у зоні не полагодиш.

— А звідки ви так добре знаєте побут англійської фльоти? — питають у сусідній п'ятці.

— Та, бачите, я прожив майже цілий місяць на англійському кресері, мав там свою каюту. Я супроводив морський конвой. Був офіцером зв'язку в них. І ще, уявляєте, після війни англійський адмірал, чорт його напутив, прислав мені подарунок на пам'ять. «На знак подяки». Дивуюсь і проклинаю!.. І от — усіх на купу одну... З бандерівцями тут сидіти — задоволення невелике.

Чудно. Чудно отак подивитися: степ голий, зона спорожніла, сніг під місяцем блищить. Конвоїри вже розмістилися — десять кроків один від одного, зброя наготові. Отара чорна цих зеків, і в такому ж бушлаті — Щ-311 — людина, якій без золотих погонів і життя було незнане, з адміралом англійським литався, а тепер з Фетюковим носилки тягає.

Людину можна і так повернути й так...

Ну, зібрався конвой. Без молитви просто:

— Кроком руш! Швидше!

Ні вже, хрину вам тепер — швидше! Від усіх об'єктів відстали, то й поспішати нічого. Зеки й не змовляючись зрозуміли все: ви нас тримали — тепер ми вас притримаємо. Вам либонь теж до тепла хочеться...

— Ширше крок! — кричить начкар. — Ширше крок, передній!

Хрину тобі — «ширше крок!»! Ідуть зеки розважно, понурившись, як на похорон. Нам уже втрачати нічого, однаково в табір останні. Не хотів по-людськи з нами — хоч лусни тепер від крику.

Покричав-покричав начкар «ширше крок!» — зрозумів: не підуть зеки швидше. І стріляти не вільно: ідуть п'ятками, колоною, улад. Нема в начкара влади гнати зеків швидше. (Уранці тільки цим зеки

й рятуються, що на працю сунуть повільно. Хто швидко бігає, той строку в таборі не доживе — упріє, звалиться).

Так і пішли рівненько, акуратно. Скриплять собі сніжком. Хто розмовляє тихенько, а хто й так. Почав Шухов пригадувати — чого він зранку в зоні не доробив? І пригадав — санчастина! От же диво, зовсім за працею за санчастину забув.

Саме зараз і прийом у санчастині. Ще можна б устигнути, як не повечеряти. Так тепер ніби й не ломить. І температури не наміряють... Тільки час губити! Перем'явся без докторів. Доктори ці в бушлат дерев'яний залікують.

Не санчастина його тепер надила — а як би ще до вечері додати? Уся надія була, що Цезар посилку дістане, уже давно йому час.

І раптом колону зеків як поміняли. Захиталася, збилася з рівної ноги, смиконулась, загула, загула — і ось уже останні п'ятки і серед них Шухов не встигали за передніми, почали підбігати за ними. Проїдуть кроків кілька і знову бігцем.

Як хвіст на торб вивалив, так і Шухов побачив: праворуч від них, далеко в степу, чорніла ще колона, ішла вона нашій колоні навскоси і, мабуть, побачивши, теж притиснула.

Могла бути це колона тільки мехзаводу, у ній чоловіка з триста. І їм, значить, не поталанило, затримали теж. А їх за що? Їх, трапляється, і на праці затримують: машину якусь не доремонтували. Та їм що, вони в теплі цілий день.

Ну, тепер хто кого! Біжать хлоп'ята, просто біжать. І конвой пішов підскоком, тільки начкар покрикує:

— Не розтягуватися! Ззаду підтягнутися! Підтягнутися!

Та бити тебе в лоб, чого гавкаєш? Хіба ж ми не підтягуємося?

І хто про що говорив, і хто про що думав — усе забули, і один лишився у всій колоні інтерес:

— Перегнати! Обтиснути!

І так усе змішалася, квасне з ніяким, що вже конвой зекам не ворог, а друг. Ворог же — та колона, інша.

Звеселилися зразу всі, і лють пройшла.

— Давай! Давай! — задні переднім кричать.

Дорвалася наша колона до вулиці, а мехзаводська за житловою дільницею зникла. Пішли перегони наосліп.

Тут нашій колоні легше стало, посеред вулиці. І конвоїрам з боків теж не так спотикатися. Тут ми їх і обтиснути повинні.

Ще й тому мехзаводців обтиснути треба, що їх на таборовій вахті особливо довго шмоняють. З того випадку, як у таборі різати почали, начальство вважає, що ножі робляться на мехзаводі, у табір припливають звідтіля. І тому на вході в табір мехзаводців окремо шмоняють. Пізньої осені, як уже земля затужавіла, їм усе кричали:

— Зняти черевики, мехзавод! Взяти черевики в руки!

Так босоніж і шмоняли.

А й тепер, мороз не мороз, пальцем на вибір:

— Ану, стягни правий повстяник! А ти — лівий зніми!

Знімає повстяник зек і повинен, на одній нозі підстрибуючи, той повстяник перевернути і онучею потрясти — мовляв, нема ножа.

А чув Шухов, не знає — правда чи ні, — що мехзаводці ще влітку два волейбольні стовпи в табір принесли, і в тих стовпах були всі ножі заховані. По десять довгих у кожному. Тепер їх у таборі й знаходять деколи — там, тут.

Так півбігцем клюб новий поминули, і житлову дільницю, і деревообробний — і виперли на прямий поворот до таборової вахти.

— Ху-гу-у! — колона так і ревнула одним голосом.

На це перехрестя доріг і цілилися! Мехзаводці — метрів півтора-ста праворуч, відстали.

Ну, тепер спокійно пішли. Раді всі в колоні. Заєча радість: мовляв, жаби ще й нас бояться.

І ось — табір. Який ранком залишили, такий він і зараз: ніч, вогні по зоні над суцільним парканом, і особливо густо горять ліхтарі перед вахтою, уся площа для шмону як сонцем залита.

Але, ще не доходячи до вахти...

— Стій! — кричить начкар. І, віддавши автомат свій солдатові, підбігає до колони близько (ім з автоматом не велять близько). — Усі, хто праворуч стоять і дрова в руках, — кинути дрова праворуч!

А зовні їх відкрито й несли, йому всіх видно. Одна, друга в'язочка полетіла, третя. Інші хочуть приховати дровця всередину колони, а сусіди на них:

— З-за тебе й у інших однімуть! Кидай по-доброму!

Хто арештанту головний ворог? Інший арештант. Якби арештанти один з одним не собачилися — е-ех!..

— Ру-уш! — кричить помначкар.

І пішли до вахти.

До вахти сходиться п'ять доріг, годину перед тим на них усі об'єкти тлумилися. Як по всіх цих дорогах та забудувати вулиці, так не інакше на місці цієї вахти й шмону в майбутньому місті буде головна площа. І як тепер об'єкти з усіх кінців сунуть, так тоді демонстрації будуть сходитися.

Наглядачі вже на вахті грілися. Виходять, упоперек дороги становляться.

— Роз-стебнути бушлати! Тілогрійки розстебнути!

І руки розводять. Обніматися збираються, шмоняючи. По боках хляпати. Ну, взагалі, як ранком.

Тепер розстібатися не страшно, додому йдемо.

Так і говорять усі — «додому».

А про другий дім за день і згадати ніколи.

Уже голову колони шмоняли, коли Шухов підійшов до Цезаря і сказав:

— Цезаре Марковичу! Я від вахти побіжу відразу до посилочної і займу чергу.

Повернув Цезар до Шухова вуса літі, чорні, а зараз білі знизу:

— Пощо ж, Іване Денисовичу, займати? Може, й послілки не буде.

— Ну, а не буде — мені яка шкода? Десять хвилин почекаю, не прийдете — я й до бараку.

(Сам Шухов думає: не Цезар, так, може, хто інший прийде, кому місце продати в черзі).

Видно, занудьгував Цезар за послілкою:

— Ну, гаразд, Іване Денисовичу, біжи, займай. Десять хвилин чекай, не більше.

А вже шмон от-от доходить. Сьогодні від шмону ховати Шухову нічого, підходить без ляку. Розстебнув бушлат, не поспішаючи, і тілогрійку теж розсупонив під брезентовим паском.

І хоч нічого за собою забороненого він не пам'ятав сьогодні, але пильність восьми років сидіння увійшла в звичку. І він засунув руку в кишеньку на колінах штанів — перевірити, чи там порожньо, як він і тямив добре.

Але там була пілочка, шматок пілочки! Пілочка, яку він по-хазяйськи підняв сьогодні серед робочої зони і зовсім не збирався принести її в табір.

Він не збирався її приносити, а тепер, коли вже доніс, — кидати шкода було вкрай! Бож її відгострити на маленький ніжик — чи на шевський лад, чи на кравецький!

Якби він думав її приносити, він би придумав добре і як заховати. А тепер лишалося лише два ряди перед ним, і ось уже перша з цих п'яток відокремилася й пішла на шмон.

І треба було скоріше вітру вирішити: чи, криючись останньою п'яткою, непомітно кинути її на сніг (де її услід знайдуть, але не знатимуть чия), чи нести.

За пілочку цю могли дати десять днів карцера, якби визнали її ножем.

Але шевський ніжик був заробітком, був хлібом!

Кидати було шкода.

І Шухов запхнув її у ватяну рукавицю.

Тут скомандували прийти на шмон наступній п'ятці.

І на повному світлі їх лишилося останніх троє: Сенька, Шухов і хлопець з 32-ї, що бігав за молдованином.

І з-за того, що їх було троє, а наглядачів стояло проти них п'ять, можна було зловчитися — вибирати, до кого з двох правих підійти. Шухов обрав не молодого, червонощого, а сивовусого старого. Старий був, звичайно, досвідчений і легко знайшов би, якби захотів, але тому що він був старий, йому служба повинна була вже надокучити гірше смердючої сірки.

А тим часом Шухов обидві рукавиці, з пілочкою й порожню, зняв

з рук, схопив їх в одну (рукавицю порожню вперед вистобурчивши), в ту ж руку схопив і вірьовочку-підперезалку, тілогрійку розстебнув геть усю, поли бушлата й тілогрійки догідливо підхопив угору (ніколи він не був такий послужливий на шмоні, а зараз хотів показати, що він відкритий весь — на, бери мене!) — і за командою пішов до сивовусого.

Сивовусий наглядач обляпав Шухова по боках і спині, по наколінній кишені зверху ляпнув — нема нічого, пром'яв у руках поли тілогрійки й бушлата, теж нема, і, вже відпускаючи, для певности зм'яв у руці ще виставлену рукавицю Шухова — порожню.

Наглядач рукавицю стис, а Шухова всередині кліщами стисло. Ще один такий стиск по другій рукавиці — і він горів у карцер на триста грамів у день, і гаряча їжа тільки на третій день. Відразу він уявив, як ослабне там, виголодне, і трудно йому буде повернутися у той жилавий, не голодний і не насичений стан, як зараз.

І тут же він гостро, поривно помолився в душі: «Господи! Спаси! Не дай мені карцера!»

І всі ці думки пронеслися в ньому, тільки поки наглядач першу рукавицю зм'яв і переніс руку, щоб так само зм'яти другу, задню (він зм'яв би їх за раз двома руками, якби Шухов тримав рукавиці в різних руках, а не в одній). Але тут стало чути, як старший на шмоні, поспішаючи скоріше звільнитися, крикнув конвоєві:

— Ну, підводь мехзавод!

І сивовусий наглядач, замість щоб узятися за другу рукавицю Шухова, махнув рукою — прохось, мовляв. І відпустив.

Шухов побіг доганяти своїх. Вони були вже вишнуровані по п'ять між двома дерев'яними перекладинами, подібними на конов'язь базарну, що творила ніби кошару для колони. Біг він легко, землі не чуючи, і не помолився ще раз, із вдячністю, бо ніколи було, та вже й не до речі.

Конвой, що вів їх колону, весь тепер відійшов набік, звільняючи місце для конвою мехзаводу, і чекав тільки свого начальника. Дрова всі, кинені їх колоною до шмону, конвоїри зібрали собі, а дрова, одібрані на самому шмоні наглядачами, зібрані були в купу при вахті.

Місяць викочувався все вище, у білій світлій ночі відстоювався мороз.

Начальник конвою, ідучи на вахту, щоб там йому розписку повернули за чотириста шістьдесят три голови, поговорив з Пряхою, помічником Волкового, і той крикнув:

— Ка — чотириста шістьдесят!

Молдованин, що сховався в гущу колони, зідхнув і вийшов до правої перекладини. Він усе ще тримав схилено голову, увібрану в плечі.

— Іди сюди! — показав йому Пряха навколо конов'язі.

Молдованин обійшов. І наказано йому було руки взяти назад і стояти тут.

Значить, будуть ліпити йому спробу втечі. У БУР візьмуть.

Не доходячи до брами, справа і зліва за кошарою, стали два вахтири, брама в три чоловіки заввишки одчинилася повільно, і почулася команда:

— Роз-зберися по п'ять! («Відійди від брами» тут зайве: кожна брама завжди всередину зони відкривається, щоб як зеки й натовпом з середини на неї наваляться, не могли висадити). Перша! Друга! Третя!..

От саме на цьому вечірньому перерахункові, через таборову браму повертаючися, зек за весь день найбільш обвітрений, вимерзлий, виголоджений — і ополоник гарячого рідкого вечірнього борщу для нього зараз, як дощ у сушу, — разом втягне він його чисто весь. Цей ополоник для нього зараз дорожчий волі, дорожчий усього життя минулого і всього майбутнього життя.

Входячи крізь таборову браму, зеки, як воїни з походу, — дзвінкі, ковані, розмашисті — роз-дайсь!

Придуркові від штабного бараку дивитися на вал зеків, що входять — страшно.

От саме з цього перерахунку, вперше з того часу, як у півсьомої ранку дано дзвінок на розвід, зек робиться вільною людиною. Пройшли велику браму зони, пройшли малу браму передзонника, по лінійці ще поміж двома драбинами пройшли — і тепер розсипалися хто куди.

Хто куди, а бригадирів нарядчик ловить:

— Бригадири! В ППЧ!

Шухов кинувся повз БУР, між бараками — і в посилочну. А Цезар пішов, себе не принижуючи, розмірено, у другий бік, де навколо стовпа, як у мурашнику, а на стовпі була прибита диктова дощечка і на ній олівцем хемічним написані всі, кому сьгодні посилка.

На папері в таборі пишуть менше, а більше — на дикті. Воно якое твердіше, певніше — на дощці. На ній і вертухаї і нарядчики рахунок головам ведуть. А завтра зшкреби — і знову пиши. Ощадність.

Хто в зоні лишається, ще й так шістькують: прочитають на дощечці, кому посилка, зустрічають його тут, на лінійці, відразу й номер кажуть. Багато не багато, а цигарочку й такому дадуть.

Добіг Шухов до посилочної — при бараці прибудова, а до тієї прибудови ще тамбур приліпили. Тамбур зовні без дверей, вільно холод ходить, — а в ньому все ж ніби обжито, усе ж під дахом.

У тамбурі черга уздовж стіни загнулася. Зайняв Шухов. Чоловіка п'ятнадцять попереду, це більше години, якраз до відбою. А вже хто з тецівської колони пішов на списки дивитися, ті за Шуховим будуть. І межзаводські всі. Їм за посилкою чи не в другий раз приходити, завтра зранку.

Стоять у черзі з торбинками, мішечками. Там, за дверима (сам Шухов у цьому таборі ще ні разу не одержував, але з розмов), відкри-

вають скриньку посилочну сокиркою, наглядач усе своїми руками виймає, переглядає. Що розріже, що переломить, що промацає, пере-сипле. Як рідина яка, у банках скляних або бляшаних, відкриють і виливають тобі, хоч руки підставляй, хоч рушник туткою. А банок не віддають, чогось бояться. Як щось з пирогів, з солодоців щось вигадливіше чи ковбаса, рибка, наглядач і відкусить. (А задерись спробуй — зараз причепиться, що заборонене, а що не належить — і не видасть. З наглядача починаючи, хто посилку одержує, мусить давати, давати й давати). А коли посилку скінчать шмоняти, знову ж і скриньки посилкової не віддають, а змітай собі все в торбинку, хоч у полу бушлатну — і забирайся, наступний. Так запаморочать іншо-го, що й забуде, що на лаві. За цим не повертайся. Нема.

Тут у черзі почув Шухов і новину: неділі знову не буде на цьому тижні, знову зажилують неділю. Так він і чекав, і всі чекали так: як п'ять неділь на місяць, то три дають, а дві на роботу гонять. Так він і чекав, а почув — повернуло всю душу, перекривило: недільки ж кровної кому не шкода? Ну, та правильно в черзі кажуть: вихідний і в зоні притоптати вміють, щонебудь вигадують — або лазню прибудовувати, або стіну городити, щоб проходу не було, або розчистку двору. А то зміну матраців, витрушування, та бльоциць морити на вагонках. Або перевірку особи за картками почнуть. Або інвертаризацію: виходь з усіма речами надвір, сиди півдня.

Найбільше їм, мабуть, допікає, коли зек спить після сніданку.

Лишалось все перед Шуховим чоловіка з десять, і ззаду сім чоловіка набігло — і тут у проломі дверей, нагинаючись, з'явився Цезар у своїй хутряній новій шапці, присланий з волі. (Теж от і шапка. Комусь Цезар підмазав, і дозволили йому носити чисту нову міську шапку. А з інших навіть розтріпані фронтіві поздирали і дали таборові, свинячого хутра).

Пояснив йому Шухов, хто за ким, і, не чекаючи, що Цезар сам про вечерю згадає, спитав:

— А вечерю вам принести?

Спитав, чи принести вечерю, а собі думає: «Та невже ж ти скнарою будеш? Вечері мені не подаруєш? Таж на вечерю каші нема, баланда одна порожня!..»

— Ні, ні, — усміхнувся Цезар, — вечерю сам їж, Іване Денисовичу!

Тільки цього Шухов і чекав! Тепер то він, як птах вільний, випурхнув з-під тамбурового даху — і по зоні, і по зоні!

Снують зеки у всі кінці! Якось начальник табору ще такий наказ видав: ніяким ув'язненим поодинці зоною не ходити. А куди можна — вести всю бригаду одним строем. А куди всій бригаді відразу зовсім не треба — скажімо, в санчастину чи в убиральню, — о то збивати групи по чотири-п'ять осіб, і старшого з них призначити, і щоб вів своїх строем туди, і там чекав, і назад — теж строем.

Дуже начальник табору наполягав на цьому наказі. Ніхто пере-

чити йому не смів. Натлядачі хапали одинаків, і в БУР тягали — а поломився наказ. Потиху, як багато голосних наказів ламається. Скажімо, викликають же самі людину до опера — так не посилає з ним команди! Чи тобі за продуктами своїми в каптьорку треба, а я з тобою пощо піду? А той у КВЧ захотів, газети читати, та хто ж з ним піде? А тому повстаники латати, а тому в сушарню, а тому з бараку в барак просто (із бараку ж у барак найсуворіше заборонено!) — як їх стримати?

Наказом тим хотів начальник ще останню свободу відняти, але і в нього не вийшло, череватого.

І ще наказ був начальника табору суворий: бригадам у їдальню ходити строем по два. Далі наказ був: дійшовши до їдальні, бригадам на ганок не сходити, а перешикуватися по п'ять і стояти, поки днювальний по їдальні їх не впустиє.

Днювальним по їдальні цупко тримався Кульгавий. Кульгавість свою в інвалідність провів, а жилавий, стерво. Завів собі ціпок березовий і з ганку цим ціпком плішує, хто не за його командою лізе. А не кожного. Кмітливий Кульгавий і в пітьмі з спини пізнає — того не вдарить, хто йому самому в морду дасть. Прибитих б'є. Шухова раз плішонув.

Назва — «днювальний». А роздивитися — князь! — З кухарями товаришує!

Сьогодні чи то бригади привалили в один час, чи то порядки довго наводили, тільки густо ганок обліплений, а на ганку Кульгавий, шістка Кульгавого і сам завідальнею. Без наглядачів дають раду, барбоси.

Завідальнею — відгодований гад, голова, як гарбуз, у плечах аршин. До того сили в ньому зайвої, що ходить він — як на пружинах смикається, ніби ноги в ньому з пружин і руки теж. Носить шапку з білого пуху без нумера, ні в кого з вільних такої шапки нема. І носить хутрянку камізельку овечу, на тій камізельці на грудях — маленький нумерок, як марка поштова, — Волковому поступка, а на спині й такого нумера нема. Завідальнею нікому не вклоняється, а його всі зеки бояться. Він в одній руці тисячі життів тримає. Його хотіли побити якось, так усі кухарі на захист вискочили, мордовороти на підбір.

Біда тепер буде, як 104-а уже пройшла, — Кульгавий весь табір знає в обличчя і при заві ні за що з чужою бригадою не пустить, умисно познущається.

— Двадцять сьому! — Кульгавий кричить. — Проходь!

Вискочила тут 27-а по східцях, та скоріше до дверей. А за нею знову полізли всі по східцях, і задні тиснуть. І Шухов теж пре силоміць. Ганок трясеться, ліхтар над ганком повискує.

— Знову, падлюки! — Кульгавий лютує. Та ціпком, ціпком когось по плечах, по спині, та спихає, спихає одних та других.

Очистили знову.

Бачить Шухов низу — зійшов поруч з Кульгавим Павло. Бригаду сюди водить він. Тюрін у тлум цей не ходить бруднитися.

— Роз-берись по п'ять, сто четверта! — Павло зверху кричить.

— А ви посуньтєся, друзі!

Хрін тобі друзі посунуться!

— Та пусти ж, ти, спино! Я з тієї бригади! — Шухов трясе. Той і рад би пустити, та тиснуть і його звідусіль.

Хитається натовп, душиться, — щоб баланду одержати. Законну баланду.

Тоді Шухов інакше: зліва до поруч прихопився, за стовп ганковий руками перебрал і — повис, від землі відірвався. Ногами комусь у коліно штовхнув, його у бік огріли, матюкнули пару разів, а вже він прорвався: став однією ногою на карниз ганку при верхньому східці і чекає. Побачили його свої хлоп'ята, руку простягнули.

Завідальнею, відходячи, із дверей оглянувся:

— Давай, Кульгавий, ще дві бригади!

— Сто четверта! — Кульгавий гукнув. — А ти куди, падло, лізеш?

І — ціпком по шії того, чужого.

— Сто четверта! — Павло кричить, своїх пропускає.

— Ху-у! — вибився Шухов у їдальню і, не чекаючи, поки Павло йому скаже, — за тацями, таці вільні шукати.

У їдальні, як завжди, — пара клубками від дверей, за столами сидять один при одному, як насіння в соняшнику, між столами блукають, штовхаються, дехто пробивається з повною тацею. Але Шухов до цього за стільки років звичний, око в нього гостре і бачить: Щ-208 несе на таці п'ять мисок усього, значить — остання таця в бригаді, інакше б — чому ж неповна?

Наздогнав його й у вухо йому з-заду намовляє:

— Братку! я на тацю — за тобою!

— Та там біля віконця чекає один, я обіцяв...

— Та постіл йому в рот, що чекає, хай гав не ловить!

Домовилися. Доніс той до місця, розвантажив, Шухов ухопився за тацю, а й той надбїг, кому обіцяно, за другий кінець таці тягне. А сам слабший Шухова. Шухов його туди таки тацею стусонув, куди тягне, він відлетів до стовпа, з таці руки зірвалися, Шухов — тацю під пахву і бігом до роздачі.

Павло в черзі до віконця стоїть, без таць нудьгує. Утішився:

— Іване Денисовичу! — і переднього помбрига 27-ї відштовхує: — Пусти! Чого дурно стоїш? У мене таці е!

Дивись, і Голчик, дурисвіт, тацю тягне.

— Вони загавилися, — сміється, — а я потягнув!

Із Голчика правильний буде таборовик. Ще років з три підучить-ся, підросе — менше як хліборізом йому долі не ворожать.

Другу тацю Павло наказав узяти Єрмолаєву, дебелому сибіряко-

ві (теж за полон десятку дістав). Гопчика послали підшукати, на якому столі «вечеряти» кінчають. А Шухов поставив свою тацю рижком у віконце для роздачі і чекає.

— Сто четверта! — Павло доповідає у віконце.

Вікснець усіх п'ятеро: три роздавальних загальних, одне для тих, хто за списком харчується (хворих на виразку чоловіка з десять, та по блату бухгалтерія вся), ще одне — для повернення посуду (у того вікна б'ються, хто миски лиже). Віконця не високі — ледь вище пояса. Через них кухарів самих не видно, а тільки руки їх видно і ополоники.

Руки у кухаря білі, пещені, а волохаті, здорові. Чистий боксер, а не кухар. Олівець узяв і в себе на списку на стіні відзначив:

— Сто четверта — двадцять чотири.

А Пантєлеев приплентався до їдальні. Зовсім він не хворий, сука.

Кухар узяв великий ополоник літрів на три і ним — у баку мішати, мішати, мішати (бак перед ним новозалитий, майже повний, пара так і валить). І, перехопивши ополоник на сімсот п'ятдесят грамів, почав ним, далеко не занурюючи, черпати.

— Раз, два, три, чотири...

Шухов примітив, котрі миски набрані, поки ще гуща на дно бака не осіла, і котрі по-порожньому — юшка сама. Поставив на своїй таці десять мисок і поніс. Гопчик йому махає від других стовпів:

— Сюди, Іване Денисовичу, сюди!

Миски нести — не рукавом трясти. Плавно Шухов переступає, щоб на тацю й поштовху не відчулося, а горлом більше працює:

— Ей, ти, Х-дев'ятсот двадцять!.. Пильнуй, дядю!.. З дороги, хлопче! У тлумі такому і одну миску, не розхлюпавши, мудро пронести, а тут — десять. І все ж на звільнений Гопчиком кінець столу поставив тацю м'якесенько, і свіжих сплесків на ній нема. І ще зметикував, яким поворотом поставив, щоб у кут таці, де сам зараз сяде, були самі дві миски густі.

І Ермолаєв десять підніс. А Гопчик побіг, і з Павлом чотири останні принесли в руках.

Ще Кільгас приніс хліб на таці. Сьогодні згідно з працею годують — кому двісті, кому триста, а Шухову — чотириста. Узяв собі чотириста, окраець, і на Цезаря двісті, серединку.

Тут і бригадники з усієї їдальні почали сходитися — одержить вечерю, а вже сьорбай, де сядеш. Шухов миски роздає, запам'ятовує, кому дав, і свій кут таці пильнує. В одну з мисок густих занурив ложку — зайняв, значить. Фетюков свою миску з перших узяв і пішов: розсудив, що в бригаді зараз не розживешся, а ліпше по всій їдальні походити — пошакалити, може, хто не доїсть (коли хто не доїсть і від себе миску відсуне — за неї, як шуліки, хапаються іноді зразу кілька).

Підраховували порції з Павлом, ніби сходяться. Для Андрія Проко-

повича підсунув Шухов миску з густих, а Павло перелив у вузький німецький котьолок з накривкою: його під бушлатом можна пронести, до грудей притиснувши.

Таці віддали. Павло сів зі своєю подвійною порцією, і Шухов зі своїми двома. І більше у них розмови ні про що не було, святі хвилини надійшли.

Зняв Шухов шапку, на коліна поклав. Перевірив одну миску ложкою, перевірів другу. Нічого, і рибка трапляється. Взагалі ж вечорами баланда завжди багато рідкіша, ніж ранком: ранком зека нагодувати треба, щоб він працював, а увечорі і так засне.

Почав він їсти. Спершу юшечку саму просто пив, пив. Як гаряче пішло, розлилося по його тілу — аж середина його вся тремтить назустріч баланді. Хор-роше! От вона, мить коротка, задля якої і живе зек!

Зараз ні на що Шухов не має образи, ні що строк довгий, ні що день довгий, ні що неділі знову не буде. Зараз він думає: переживемо! Переживемо все! Дасть Бог, скінчиться!

З тієї й другої миски юшечку тарячу відпивши, він другу миску у першу злив, викидав і ще й ложкою вискріб. Так воно спокійніше якось, про другу миску не думати, не пильнувати її ні очима, ні рукою.

Очі звільнилися — на сусідські миски стрільнув. Ліворуч у сусіда — так одна вода. От гади, що роблять, свої ж зеки!

І почав Шухов їсти капусту з рештками юшки. Картоплинка йому трапилася на дві миски одна — у Цезаревій мисці. Середня така картоплинка, морожена, звичайно, з твердиною і підсолонжена. А рибки майже нема, деколи кістячок оголений мигне. Але і кожен риб'ячий кістячок і плавничок треба прожувати — з них сік висмокчеш, сік корисний. На все те, звичайно, часу треба, та Шухову поспішати тепер нікуди, у нього сьогодні свято: у обід дві порції і на вечерю дві порції одірвав. Такого діла ради решту справ і лишити можна.

Хіба до лотиша сходити за тютюном. До ранку тютюну може й не лишиться.

Вечеряв Шухов без хліба: дві порції та ще з хлібом — товсто буде, хліб на завтра іде. Череву — злодій, старого добра не тямить, завтра знову питає.

Шухов доїдав свою баланду і не дуже пильнував помічати, хто навколо, бо не було потреби: за новим нічим він не полював, а їв своє законне. І все ж він зауважив, що просто через стіл проти нього звільнилося місце і сів старий високий Ю-81. Він був, Шухов знав, з 64-ї бригади, а в черзі у посилочній чув Шухов, що 64-а якраз і ходила сьогодні на Соцгородок замість 104-ї і цілий день, не гріючись, дріт колючий тягнула — сама собі зону будувала.

Про цього старого казали Шухову, що він по таборах та по тюр-

мах сидить без рахунку і жодна амнестія його не заторкнула, а як одна десятка кінчалася, то йому відразу другу пхали.

Тепер розглянув його Шухов зблизка. Із усіх пригорблених таборових спин його спина відмінна була прямою, і за столом здавалося, ніби він ще поверх лавки під себе щось підклав. На голові його голій стригти давно не було чого — волосся все вилізло від життя хорошого. Очі старого не прямили услід за всім, що діялося в їдальні, а поверх Шухова незряче уперлися в своє. Він помірно їв порожню баланду ложкою дерев'яною, прищербленою, але не влазив головою в миску, як усі, а високо носив ложку до рота. Зубів у нього не було ні вгорі, ні внизу, жодного: закостенілі ясна жували хліб замісто зубами. Обличчя його все вимотане було, але не до слабости гнота-інваліда, а до каменю тесаного, темного. І з рук, великих, порепаних і чорних, видно було, що не багато випадало йому за всі роки відсиджуватися придурком. А засіло таки в ньому, не помириться: триста грамівку свою не кладе, як усі, на нечистий стіл у захлюпинах, а — на ганчірку випрану.

Одначе Шухову ніколи було довго розглядати його. Закінчивши їсти, ложку облизавши і запхнувши у повстяник, насунув він шапку, встав, взяв пайки, свою і Цезареву, і вийшов. Вихід з їдальні був через інший ганок, і там ще двоє днюваних стояло, котрі тільки й знали, що скинути гак, випустити людей і знову гак накинути.

Вийшов Шухов з черевом набитим, собою вдоволений, і вирішив так, що хоч відбій буде скоро, а збігати таки до лотиша. І, не заносючи хліба в дев'ятий, він розмашисто погнав у бік сьомого бараку.

Самосад мусів був Шухов купити, як і купував раніше, — карбованець склянка, хоч на волі така склянка коштувала три карбованці, а від гатунку і дорожче. У каторжному таборі всі ціни були свої, ні на що не подібні, тому що грошей тут не можна було тримати, мало у кого вони були і дуже були дорогі. За роботу в цьому таборі не платили ні копійки (в Усть-Іжмі хоч тридцять карбованців Шухов на місяць одержував). А як кому родичі присилали поштою, тих грошей не давали однаково, а зараховували на особистий рахунок. З особистого рахунку на місяць раз можна було в ларьку купувати мило туалетне, гнілі попряники, сигарети «Прима». Подобався товар, не подобався — а на скільки заяву начальнику написав, на стільки й купуй. Не купиш — однаково гроші пропали, вони вже списані.

До Шухова гроші приходили тільки від приватної праці: виступці пошиєш з ганчірок замовця — два карбованці, тілогрійку вилатаєш — теж за домовою.

Сьомий барак не такий, як дев'ятий, не з двох великих половин. У сьомому бараці коридор довгий, з нього десятеро дверей, у кожній кімнаті бригада, напхано по сім вагонів у кімнату. Ну, ще кабіна під парашною, та старшого по бараку кабіна. Та мистці живуть у кабіні.

Зайшов Шухов у ту кімнату, де його лотиш. Лежить лотиш на

нижніх нарах, ноги наверх поклав, на спинку, із сусідом по-лотиськи хардакає.

Підсів до нього Шухов. Здрастуйте, мовляв. Здрастуйте, той ніг не опускає. А кімната маленька, усі відразу прислухаються — хто прийшов, чого прийшов. Обидва це вони розуміють, і тому Шухов сидить і тягне: ну, як живете, мовляв? Та нічого. Холодно сьогодні. Так.

Дочекався Шухов, що всі знову своє заговорили (про війну в Кореї сперечаються: від того, мовляв, що китайці втрутилися, так буде світова війна чи ні), нахилився до лотиша:

— Самосад є?

— Є.

— Покажи.

Лотиш ноги з спинки зняв, опустив їх у прохід, підвівся. Жила цей лотиш. Склянку як накладає — завжди труситься, боїться на одну закурку більше покласти.

Показав Шухову капшук, зашморг розтягнув.

Узяв Шухов у пучки на долоню, бачить: той самий, що і минулого разу. До носа підніс, понюхав — він. А лотишеві сказав:

— Ніби не той.

— Той! Той! — гнівається лотиш. — У мене інший гатунок нема ніколи, завжди один.

— Ну, гаразд, — погодився Шухов, — ти мені скляночку натопчи, я закурю, може, й другу візьму.

Він тому сказав н а т о п ч и, що той натрускою насипає.

Дістав лотиш з-під подушки ще один капшук, кругліший першого, і скляночку свою з тумбочки вийняв, скляночка хоч пластмасова, але Шуховим міряна, гранчастій рівна.

Сипле.

— Та ти ж притискай, притискай! — Шухов йому і пальцем товче сам.

— Я сам знай! — сердито вириває лотиш склянку і сам притискає, але м'якше. І знову сипле.

А Шухов тим часом тілогрійку розстебнув і намацав зсередини в підшитій ваті йому одному відчутний папірець. І двома руками перештовхуючи, перештовхуючи його по ваті, жене до дірочки маленької, зовсім в іншому місці прорваної і двома ниточками ледь затягнутої. Підгнавши до тієї дірочки, він нитки нігтями одірвав, папірець ще вдвоє в довжину згорнув (уже й без того він продовгасто складений) і через дірочку вийняв. Два карбованці. Старенькі, без хрсту.

А в кімнаті ревають:

— Пошко-одує вас батько вусатий! Він братові рідному не повірить, не те що вам, лопухам!

Чим у каторжному таборі добре — свободи тут в і д п у з а. В усть-

іжменському скажеш пошепки, що на волі сірників нема, тебе садять, нову десятку клеплять. А тут кричи з верхніх нар що хочеш — стучаючи того не доносять, опери рукою махнули.

Тільки ніколи тут багато говорити...

— Ех, натрусом кладеш, — нарікає Шухов.

— Ну, на, на! — додавив той у пучки зверху.

Шухов витягнув з внутрішньої кишеньки свій капшук і перевалив туди самосад із склянки.

— Гаразд, — вирішив він, не бажаючи першу солодку цигарку курити на бігу. — Набивай уже другу.

Ще посперечавшись, пересипав він собі й другу склянку, віддав два карбованці, кивнув лотишеві й пішов.

А надвір вийшовши, відразу бігом і бігом до себе. Щоб Цезаря не пропустити, як той з посилкою повернеться.

Але Цезар уже сидів у себе на нижній койці і воловодився над посилкою. Що він приніс, розкладене у нього було по койці і по тумбочці, але тільки світло туди не потрапляло просто від лампи, а шуховським же верхнім щитом перегороджувалося, і було там темнуватого.

Шухов нагнувся, увійшов між койками кавторанга і Цезаря і простягнув руку з вечірньою пайкою.

— Ваш хліб, Цезаре Марковичу.

Він не сказав: «Ну, одержали?» — тому що це був би вже натяк, що він чергу займає і тепер має право на частку. Він і так знав, що має. Але він не був шакал навіть після восьми років загальних робіт — і чим далі, тим міцніше стверджувався.

Одначе очам своїм він наказати не міг. Його очі, яструбині очі таторовика, оббігли, сковзнули вмить по розкладеній на койці й на тумбочці цезаревській посилці, і, хоч папірці були не зовсім розгорнуті, мішечки деякі закриті, — цим бистрим поглядом і підтверджуючим нюхом Шухов мимоволі розвідав, що Цезар одержав ковбасу, згущене молско, товсту вуджену рибу, сало, сухарики з запахом, коржички ще з іншим запахом, цукру пиляного кілограмів з два і ще, виглядає, масло, потім сигарети, тютюн люльковий, і це ще не все.

І все це він зрозумів за той короткий час, коли сказав:

— Ваш хліб, Цезаре Марковичу.

А Цезар, збуджений, скуйовджений, ніби п'яний (харчову посилку одержавши, і кожен таким робиться) махнув на хліб рукою:

— Візьми його собі, Іване Денисовичу!

Баланда та ще хліба двісті грамів — це була повна вечеря і вже, звичайно, повна частка Шухова від Цезаревої посилки.

І Шухов відразу, як відтявши, не став більше чекати для себе нічого з розкладених Цезарем частувань. Гірше нема, як черво роздратуєш, та й дурно.

От хліба чотиреста, та двісті, та в матраці не менше двісті. І вистачить. Двісті зараз натиснути, завтра ранком п'ятсот п'ятдесят луп-

нути, чотириста взяти на роботу — житуха! А ті, в матраці, хай ще полежать. Добре, що Шухов устит, зашив — з тумбочки, он, у 75-й потягли — позивайся тепер куди хочеш.

Деякі так розуміють: посилковець — набитий мішок, з посилковця рви! А розміркувати, як приходить йому легко, так і відходить легко. Буває, перед передачею і посилковці раді зайву кашу вистужити. І стріляють докурити. Наглядачеві, бригадирові, — а придуркові посилковому як не дати? Та він іншим разом твою посилку так захарастить, її тиждень у списках не буде. А каптьору в камеру схорони, кому продукти ті всі здаються, куди ось завтра перед розводом Цезар у мішку посилку понесе (і від злодіїв, і від шмону, і начальника так велить), — тому каптьору, як не даси добре, так він у тебе кришчати більш ущипає. Цілий день там сидить, пацюк, з чужими харчами замкнувшись, перевіряє його! А за послуги, як от Шухову? А лазенному, щоб йому окремо білизну порядну підкидав, — скільки не є, а дати треба? А перукареві, який його з папірцем голить (тобто бритву об папірець витирає, не об коліно твоє ж голе) — багато не багато, а три-чотири сигаретки теж дати? А в КВЧ, щоб йому листи окремо відкладали, не губили? А захочеш деньок закосити, у зоні на боці полежати, — докторові піднести треба. А сусідові, хто з тобою за однією тумбочкою харчується, як кавторанг з Цезарем, — як же не дати? Таж він кожен шматок твій рахує, тут і безсовісний не зкрутиться, дасть.

Так що хай заздять ті, кому в чужих руках завжди редька товща, а Шухов розуміє життя і на чуже добро черева не розперезує.

Тим часом він роззувся, заліз до себе нагору, дістав пилочки шматок з рукавички, оглянув і вирішив завтра шукати камінець добрий і на тому камінці відгострювати пилочку на шевський ніж. Днів за чотири, як і ранком і увечорі посидіти, ладний можна буде ножик зробити, з кривеньким гострим лезом.

А покищо, і до ранку навіть, пилочку треба приховати. У своєму ж щиті під поперечну сув'язь загнути. І поки внизу кавторанга нема, значить, сміття в обличчя йому не насиплеш, відвернув Шухов у головах свій важкий матрац, набитий не стружками, а тирсою, — і почав ховати пилочку.

Бачили те сусіди його по горі: Альошка-балтист, а через прохід, на сусідській вагонці — два брати-естонці. Але їх Шухов не боявся.

Пройшов по бараку Фетюков, схлипуючи. Згорбився. Біля губи кров розмазана. Знову, значить, побили його там за миски. Ні на кого не дивлячися і сліз своїх не приховуючи, пройшов повз усю бригаду, заліз нагору, уткнувся в матрац.

Як розібратися, то й шкода його. Строку йому не дожити. Не вміє він себе поставити.

Тут і кавторанг появилвся, веселий, приніс у котьолку чаю особливої заварки. У бараках стоять дві бочки з чаєм, але що то за чай?

Тільки й того, що теплий та підфарбований, а сам бурда, і дух у нього від бочки — деревиною пропареною і цвіллю. Це чай для простих роботяг. Ну, а Буйновський, значить, узяв у Цезаря справжнього чаю жменьку, кинув у котлолок, та збігав за окропом. Задоволений такий, унизу за тумбочку прилаштується.

— Ледве пальців не попік під струмом! — хвалиться.

Там, унизу, розгортає Цезар паперу лист, на нього одне, друге кладе. Шухов закрив матрац, щоб не бачити й не дратувати себе. А знову без Шухова справи в них не йдуть — підводиться Цезар на зріст у проході, очима якраз на Шухова і підморгує:

— Денисовичу! Там... Десять діб дай!

Це значить, ніжик дай їм складаний, маленький. І такий у Шухова є, і теж він його у щиті тримає. Як от палець у середній кісточці зігнути, як менший ще ніжичок складаний, а ріже, мерзотник, сало у п'ять пальців завтовшки. Сам Шухов той ніжик зробив, оправив і підгострює сам.

Поліз, вийняв ніж, дав. Цезар кивнув і вних сховався. За збереження його — карцер. Це вже в кого зовсім людського сумління нема, той може так: дай нам, мовляв, ножики, ми будемо ковбасу різати, а тобі хрін у рот.

Тепер Цезар знову Шухову винен.

З хлібом і ножами полагодивши, наступною справою витягнув Шухов кашук. Зараз же він узяв звідти в пучки, рівно стільки, як позичав, і через прохід подав естонецві: спасибі, мовляв.

Естонець губи розтягнув, ніби усміхнувся, сусідові — брату своєму щось буркнув, і загорнули вони це в пучки окремо в цигарку — покуштувати, значить, що за шуховський тютюнець.

Та не гірший від вашого, куштуйте на здоров'я! Шухов і сам би скоштував, але якимось там годинником, у нутрі своєму, чує, що лишилося до перевірки ледь-ледь. Зараз саме час такий, що наглядачі шастають по бараках. Щоб курити, зараз треба в коридор виходити, а Шухову вгорі, у себе на ліжку, ніби й тепліше. У бараці зовсім не тепло, і так само ж снігом притрушено по стелі. Вночі промерзнеш, але покищо здається можливим.

Усе це робив Шухов і хліба почав потроху відламувати від двохсотграмівки, сам же чув мимоволі, як унизу під ним, чай п'ючи, розговорилися кавторанг з Цезарем.

— Їжте, капітане, їжте, не стісняйтесь! Беріть ось рибки вудженої. Ковбасу беріть.

— Спасибі, беру.

— Батон маслом намазуйте! Справжній московський батон!

— Ой-ой-ой, аж не віриться, що десь іще печуть батони. Ви знаєте, такий несподіваний достаток нагадує мені один випадок. Потрапляю я до Архангельського...

Галас стояв у половині бараку від двохсот горлянок, а все ж

Шухов вирізнив, ніби об рейку дзвонили. Але не чув ніхто. І ще зауважив Шухов: увійшов у барак наглядач Кирпатенький — зовсім маленький хлопчина з рожевим обличчям. Тримав він у руках папірець, і з цього, і з поведінки видно було, що він прийшов не курити ловити і не на перевірку вигонити, а когось шукав.

Кирпатенький заглянув у папірець і запитав:

— Сто четверта де?

— Тут, — відповіли йому. А естонці цигарку приховали і дим розігнали.

— А бригадир де?

— Ну? — Тюрін з койки ноги на підлогу ледве зсунувши.

— Пояснювальні записки, кому сказано, написали?

— Пишуть! — упевнено відповів Тюрін.

— Здати треба було вже.

— У мене — малописьменні, справа не легка. (Ще про Цезаря він і про кавторанга. Ну, й молодець, бригадир, за словом не спіткнеться). Ручок нема, чорнила нема.

— Треба мати.

— Відбирають!

— Ну, дивись, бригадире, багато говорити будеш — і тебе посаджу! — без зла пообіцяв Кирпатенький. — Щоб ранком завтра до розводу пояснювальні були в наглядацькій! І зазначити, що заборонені речі всі здані в каптюрку особистих речей? Зрозуміло?

— Зрозуміло.

(«Пронесло кавторанга!» — Шухов подумав. А сам кавторанг і не чує нічого, над ковбасою там співає).

— Тепер та-ак, — наглядач сказав. — Щ — триста одинадцять є в тебе такий?

— Треба за списком дивитися, — каламутить бригадир. — Хіба ж їх запам'ятаєш, номери собачі? (Тягне бригадир, хоче Буйновського хоч на ніч урятувати, до перевірки дотягнути).

— Буйновський — є?

— Га? Я! — обізвався кавторанг з-під шуховської койки, з прикриття.

Отак моторна вошка завжди перша на гребінець потрапляє.

— Ти? Ну, правильно, Щ-триста одинадцять. Збирайся.

— Ку-ди?

— Сам знаєш.

Тільки зідхнув капітан і кахикнув. Мабуть, темної ночі у море бурхливе легше йому було ескадру міноносців виводити, ніж зараз від дружньої розмови у льодовий карцер.

— Скільки діб? — упавши на голосі, запитав він.

— Десять. Ну, давай, давай скоріше!

І тут же закричали днювальні:

— Перевірка! Перевірка! Виходь на перевірку!

Це значить, наглядач, якого прислали перевірку робити, уже в бараці.

Обернувся капітан — бушлат брати? Так бушлат там здеруть, одну тилогрійку залишать. Виходить, як є, так і йди. Сподівався капітан, що Волковой забуде (а Волковой нікому нічого не забуває), і не приготувався, навіть тютюнцю собі у тилогрійку не приховав. А в руку брати — даремна справа. На шмоні відразу ж і відберуть.

Усе ж поки він шапку натягав, Цезар йому пару сигарет тицьнув.

— Ну, прощайте, браття, — розгублено кинув кавторанг 104-й бригаді і пішов за наглядачем.

Гукнули йому у кілька голосів, хто — мовляв, бадьорися, хто — мовляв, не розгублюйся, — а що йому скажеш? Самі мурували БУР, знає 104-а: стіни там кам'яні, підлога цементова, віконця нема ніякого, піч палять — тільки щоб лід зі стіни зійшов і на підлозі калюжа стояла. Спати — на дошках голих, як зубів не розтрясеш, хліба на день — триста грамів, а баланда — тільки на третій, шостий і дев'ятий дні.

Десять діб! Десять діб тутешнього карцеру, як відсидіти їх суворо і до кінця, — це значить на все життя здоров'я позбудешся. Туберкульоза, і з шпитальчиків уже не вилізеш.

А по п'ятнадцять діб суворого хто відсидів — уже ті в землі сирій.

Поки в бараці живеш — молишся з радості і не попадайся.

— Ану, виходь, рахую до трьох! — старший по бараку кричить. — Хто до трьох не вийде — нумери запишу і громадянинові наглядачеві передам!

Старший по бараку — от іще сволота страшна. От і скажи, замикають його разом таки з нами в бараці на всю ніч, а поводитьсь начальством, не боїться нікого. Навпаки, його всі бояться. Кого наглядач продасть, кого сам у морду стукне. Інвалідом вважається, тому що палець у нього один одірваний у бійці, а мордою — урка. Урка він і є, стаття кримінальна, але між іншими статтями начепили йому п'ятдесят вісім — чотирнадцять, тому і в цей табір потрапив.

Легка справа, зараз на папірець запише, наглядачеві передасть — от тобі і карцер на дві доби з виводом. То повільно сунули до дверей, а тут так густо, густо пішли, та з верхніх койок стрибають, як ведмеді, і сунуть усі у двері вузькі.

Шухов, тримаючи в руці уже скручену, давно бажану цигарку, зручно сплитнув, усунув ноги у повстяники і вже хотів іти, та пошкодував Цезаря. Не заробити ще од Цезаря хотів, а пошкодував його від душі: десь багато він про себе думає, Цезар, а не розуміє в житті нічогісінько: посилку одержавши, не воловодитися треба було над нею, а до перевірки нести скоріше в камеру збереження. З'їсти — відкласти можна. А тепер — що ж Цезареві з посилкою робити? З собою усю торбище на перевірку виносити — сміх! — на п'ятсот

горлянок сміх буде. Лишити тут — чого доброго, вхоплять, хто з перевірки перший у барак ускочить. (В Усть-Іжмі ще лютіші закони були: там, з роботи повертаючись, блатні випередять, поки задні увійдуть, а вже тумбочки їх вичищені).

Бачить Шухов — закрутився Цезар, сюди-туди, та пізно. Пхає ковбасу і сало собі за пазуху — бодай з ними на перевірку вийти, хоч їх урятувати.

Пошкодував Шухов і навчив:

— Сиди, Цезаре Марковичу, до останнього, притулися туди, в пітмі, і до останнього сиди. Аж коли наглядач з днювальним буде койки обходити, у всі діри заглядати, тоді виходь. Хворий, мовляв! А я вийду перший і вскочу перший. Отак...

І побіг.

Спершу протискався Шухов навально (цигарку скручену оберігаючи, одначе в кулаці). У коридорі ж, спільному для двох половин бараку, і в сінях ніхто вже перед ним не пхався, звірохитре плем'я, а облпили стіни у два ряди зліва, і в два справа — і тільки прохід посередині на одну людину лишили порожній: прохоть на мороз, хто дурніший, а ми й тут побудемо. І так цілий день на морозі, та ще тепер зайвих десять хвилин мерзнути? Дурнів, мовляв, нема. Здохни ти сьогодні, а я завтра!

Іншим разом і Шухов так само тиснеться до стіни. А зараз виходить кроком широким та ще й скалиться:

— Чого злякалися, придурки? Сибірського морозу не бачили? Виходь на вовче сонечко грітися! Дай, прикурити, дядю!

Прикурив у сінях і вийшов на ганок. «Вовче сонечко» — так у Шухова у краю місяць жартома називають.

Високо місяць виліз! Ще стільки — і на самому версі буде! Небо біле, аж з пазеленню, зірки яскраві та рідкі. Сніг білий блищить, бараків стіни теж білі — і ліхтарі мало впливають.

Он біля того бараку натовп чорний густішає — виходять шикуватися. І он біля другого. І од бараку до бараку не так розмова гуде, як сніг рипить.

З приступців зійшовши, стало лицем до дверей п'ять осіб, і ще за ними трое. До тих трьох у другу п'ятку і Шухов пришикувався. Хлібця пожував, та й з цигаркою в зубах стояти тут можна. Добрий тютюн, не обдурих лотиш — і дерунок, і духмянний.

Потрошку ще з дверей тягнуться, позаду Шухова уже п'яток дві-три. Тепер хто вийшов, цих злість бере: чого ті гади тиснуться в коридорі, не виходять. Мерзни за них.

Ніхто з зеків ніколи в очі годинника не бачить, та й нащо він,

годинник? Зеку треба тільки знати — чи скоро підйом? До розводу скільки? до обіду? до відбою?

А все ж кажуть, що перевірка вечірня буває о дев'ятій. Тільки не кінчається вона о дев'ятій ніколи. Ковбасять перевірку удругий та в третій раз. Раніше десятої не заснеш. А о п'ятій годині, кажуть, підйом. Нема й дива, що молдованин сьогодні перед зняттям заснув. Де зек утріється, там і спить відразу. За тиждень набереться цього сну недоспаного, так що як у неділю не пересмикнуть — сплять покотом бараками цілими.

Ех, та й повалили ж! повалили зеки з ганку! це старший по бараку з наглядачем їх у зади шугають! Так їх, звірів!

— Що? — кричать їм перші ряди. — Комбінуйте, гади? На гівні сметану збираєте? Давно вийшли б — давно б і порахували.

Вивалив увесь барак надвір. Чотириста чоловіка в бараці — це вісімдесят п'яток. Вишикувалися всі хвостом, спершу по п'ять чітко, а там гамузом.

— Розберися там, ззаду! — старший по бараку реве з приступців.

Хоч би хрін, не розбираються чорти!

Вийшов із дверей Цезар, скулився — з понтом хворий, за ним днювальних двоє з тієї половини бараку, двоє з цієї і ще кульгавий один. У першу п'ятку вони і стали, так що Шухов у третій опинився. А Цезаря у хвіст погналі.

І наглядач вийшов на ганок.

— Роз-зберись по п'ять! — хвосту кричить, горлянка у нього велика.

— Роз-зберись по п'ять! — старший по бараку реве, горлянка ще більша.

Не розбираються, хоч би хрін.

Зірвався старший по бараку з ганку, та туди, та матом, та в спини!

Але — дивиться: кого. Тільки смирних лупцює.

Розібралися. Повернувся. І разом з наглядачем:

— Перша! Друга! Третя!..

Яку назвуть п'ятку — з усіх ніг, у барак. На сьогодні з начальником розрахувалися!

Розрахувалися б, якби без другої перевірки. Дармоїди ці, лоби широкі, гірше кожного пастуха рахують: той і неписьменний, а отару гонить, на ході знає, чи всі телята. А цих і напамповують, а все без толку. Минулої зими у цьому таборі сушарень взагалі не було, взуття на ніч у всіх у бараці лишалося — так другу, і третю, і четверту перевірку на вулицю вигонили. Уже не одягалися, а так,

у ковдри загорнені виходили. З цього року сушарні побудували, не на всіх, але за чергою через два дні на третій кожній бригаді випадає повстяники сушити. Так тепер повторні рази почали рахувати в бараках: з однієї половини у другу перегонять.

Шухов ускочив хоч і не першим, але з першого очей не зводячи. Добіг до Цезаревої койки, сів. Зірвав з себе повстяники, зліз на вагонку біля печі і звідти повстяники свої на піч поставив. Тут — хто раніше захопить. І — назад. До Цезаревої койки. Сидить, ноги підбравши, одним оком дивиться, щоб Цезарів мішок у толовах не смикнули, другим, — щоб повстяники його не зіпхнули, хто піч штурмує.

— Ей! — крикнути довелось, — ти, рижий! А як повстяником у морду? Свої ставляй, чужих не чіпай!

Сиплють, сиплють у барак зеки. У 20-й бригаді кричать:

— Здавай повстяники!

Зараз їх з повстяниками з бараку випустять, барак замкнуть. А потім бігати будуть:

— Громадянинне начальнику! Пустіть у барак!

А наглядачі зійдуться у штабному — і на дощечках своїх бухгалтерію зводити, чи втік хто, чи всі на місті.

Ну, Шухову сьогодні до цього байдуже. Ось і Цезар до себе між вагонками пірнає.

— Спасибі, Іване Денисовичу!

Шухов кивнув і, як білка, швидко зліз наверх. Можна двохсотграмівку додати, можна другу цигарочку курити, можна й спати.

Тільки від хорошого дня звеселився Шухов, навіть і спати ніби не хочеться.

Слатися Шухову справа проста: ковдрочку чорноватеньку з матраца зірвати, лягти на матрац (на простиралах Шухов не спав, либонь, з сорок першого року, як з дому; йому дивно навіть, нащо баби простиралами клопочуться, прання зайве), голову — на подушку із стружок, ноги — у тілотрійку, поверх ковдри — бушлат, і: слава Тобі, Господи, ще один день минув!

Спасибі, що не в карцері спати, тут ще можна.

— Щось другої перевірки нема... — Кільгас з своєї койки забубонів.

— Та-ак! — озвався Шухов. — Це треба в комині вугликом записати, що другої перевірки нема. — І позіхнув: — спати, мабуть.

І тут же у притихлому, присмирнілому бараці почув гуркіт болта на зовнішніх дверях. Убігли з коридору двоє, хто повстяники відносив, і кричать:

— Друга перевірка!

Тут і наглядач слідом за ними:

— Виходь на ту половину!

А вже дехто й спав! Забубоніли, засовалися, у повстяники ноги пхають (штанів ватяних ніхто й не знімає — без них під ковдрочкою не влечиш, задубієш).

— Тьху, кляті! — вилаявся Шухов. Але не дуже гнівався, бо не заснув ще.

Цезар простягнув руку нагору і поклав йому два коржики, два шматочки цукру і один круглий кавальчик ковбаси.

— Спасибі, Цезаре Марковичу, — нагнувся Шухов униз, у прохід, — ану, мішечок ваш дайте мені нагору під голову для безпеки. (Зверху на ході не смикнеш так швидко, та й хто у Шухова шукати буде?).

Цезар передав Шухову нагору свій білий зав'язаний мішок. Шухов підвалив його під матрац і ще чекав, поки виженуть більше, щоб у коридорі на підлозі босому менш стояти. Але наглядач вискалився:

— Ану, там! в куті!

І Шухов м'яко сплигнув босоніж на підлогу (так же хороше його повстяники з онучами на печі стояли — шкода було їх знімати!). Скільки він виступців перешив — усе іншим, собі не лишив. Та він звичний, справа не довга.

Виступці теж відбирають, у кого вдень знайдуть.

І які бригади повстяники здали сушити — теж тепер добре, хто в виступцях, а то в онучах самих під'язаних або босоніж.

— Ну! ну! — ревів наглядач.

— Вам дрюка, падлюки? — старший по бараку тут таки.

Вигнали всіх у ту половину бараку, останніх — у коридор. Шухов тут і став при стінці, коло парашної. Під ногами у нього підлога була мокрувата, і льодком тягнуло низом із сіней.

Вигнали всіх — і ще раз пішов наглядач і старший по бараку дивитися — чи не сховався хто, не приткнувся хто у затемку і спить. Бо як не дорахуєшся — біда, і перерахуєшся — біда, знову переперевірка. Обійшли, обійшли, повернулися до дверей.

— Перший, другий, третій, четвертий... Уже тепер швидко по одному пускають. Вісімнадцятим і Шухов утиснувся. Та бігом до своєї вагонки, та на підпірочку ногу закинув — шусть! — і вже зверху.

Добре. Ноги знову в рукав тілогрійки, поверх ковдру, поверх бушлат, спимо! Будуть тепер усю ту другу половину бараку в нашу половину перепускати, та нам уже й горя мало.

Цезар повернувся. Подав йому Шухов мішок.

Альошка повернувся. Невдаха він, усім догоджає, а заробити не може.

— На, Альошко! — і коржик один йому дав.

Усміхається Альошка.

— Спасибі! У вас у самих нема!

— Ї-їж!

У нас нема, так ми завжди заробимо.

А сам ковбаси кавальчик — у рот! Зубами її! Зубами! Дух м'ясний! І сік м'ясний, справжній. Туди, в живіт пішов.

І — нема ковбаси.

Решта, розсудив Шухов, перед розводом.

І прикрився з головою ковдрочкою, тонкою, непратенькою, уже не прислухаючись, як між вагонками набилося із тієї половини зеків: чекають, коли їх половину перевірять.

Засинав Шухов, цілком задоволений. У дні у нього трапилося сьогодні багато удач: у карцер не посадили, на Соцгородок бригаду не витнали, у обід він закосив кашу, бригадир добре закрив процентовку, стіну Шухов клав весело, з пилочкою на шмоні не попався, підзаробив увечорі у Цезаря і тютюню купив. І не захворів, перем'явся.

Пройшов день, нічим не затьмарений, майже щасливий.

Таких днів у його строку від дзвінка до дзвінка було три тисячі шістсот п'ядесят три.

З перехідних років — три дні зайвих наростало...

МИХАЙЛО ОРЕСТ: 3 НОВИХ ПОЕЗІЙ

*

Як радо цей день в безбережності світу сміється!
До мене він, щедрий, устами твоїми сміється.

Простори лягли ніби плеса зеленого світла,
А небо стоїть ніби плеса блакитного світла.

Високий цей день, але вища від нього є вічність.
Чому не судилось йому підвестися у вічність?...

Свіжіє. Всі барви померкли. Клубочиться вечір.
Побудь біля мене: це мій наближається вечір.

*

Жовтень. Річка холоне. Холоне і берег —
Якби хоча він залишався теплим,
Якби хоча він поза осінню був восени!

Не мовте дітям про смерть. Їх берег,
Де бігають, ходять, сидять вони,
Хай якнайдовше лишається теплим!

Дивлюсь крізь вікно,
як сходить сонце зимове.
Магічно гарне, величне, спокійне,
так близько від мене
сходить воно:
над дахом, відомим мені, засніженим,
над дубом, часто вліті спогляданим,

що нині в ризі слупучій стоїть
непорочного інею.
Сходить воно без проміння,
обрис його цнотливо чіткий,
в густім пурпуровім огні воно.

Вслухається вся кімната моя,
як сходить сонце зимове;
в ній тиша чуйно твереза,
строга, немов обов'язку зов.

Вслухається вся душа моя,
як сходить сонце зимове;
вона не рада, вона не сумна,
твереза вона, мов вода і тиша.

Весна промчала — куди вона закликала?
літо було зависоке для неї,
осінь не хтіла її оцедрити,
бліду захожанку.

Будь же добрий до неї хоч ти, зимовий ранку!

*

Минає серпень, минає літо.
Душею відчути цю істину
краще за містом.

Велетень, владар і бог,
сонце стоїть навзаходи.
Жовте його проміння
м'яко пронизує верби недвижні над берегом.
Яке блаженне безвітря!
Тиша велика
скувала руками своїми любовно
кожен листок.

Під вітами верб
справляє беззвучний танок
мошка: світючі цяти. —
Так само було давно, за мого дитинства.

Світ надвечірній!

За рікою — розлога толока;
на сумирні зелені долоні її
сипле сонце
свої бурштинові попели;
над дрібністю трав
підніс деревій
білі щитки крупнистого цвіту,
а тут і там
собою підвівши толоки розстеленість,
могутні стоять будяки
з кинджалами тьмяно-зеленого листя
і глечики зносять колючі
фіялкових квіток;
над ними літають джмелі,
гладуни елегантні в трибарвнім хутрі,
закохані в працю:
забувши про все,
вриваються пильно вони
в волосся цвіту,
що пахне медом і літом;
їх можна погладити пальцем;
вони не помітять.

Все так, як було за дитинства.

Світ надвечірній,
світ, що його любив Свідзінський!

З усіх облич,
що має їх світ наш,
буде мені розлучатися тяжко
тільки з ним,
літнім і надвечірнім.

А інші обличчя світу
(багато є їх, ворожих, чужих) —
хіба ж це не щастя: дістати змогу
не зріти, не знати їх?!

Мені не діждатись часів, за яких
діти невинні
будуть судити винних дорослих,
і кроткі не скоро

землю візьмуть в обладу,
не скоро вона їм учинить послух, —
і нині
тільки одна є для мене потіха:
всім, що глумились, вбивали, живих палили,
теж не минути могили!

І нині
тільки одна є для мене радість:
правдою сяючи, правді вірний,
еонів нових заповіт,
уже засудив убійників світ,
світ надвечірній!

ЕМАНУІЛ РАЙС: ПОЕЗІЯ ЕММИ АНДІЄВСЬКОЇ

Я вже давно збирався писати про Е. Андієвську, але завжди в мене не виходило, і я не розумів чому. А тепер, здається, зрозумів. Це тому, що я не вмію бути дипломатом — ні в буденному житті, ні тим більше — в літературі. Я не вмію не висловлювати свої думки до кінця і приховувати свої справжні наміри за обережно зваженими словами. Або я мушу прямо сказати, що думаю в цьому питанні, або — нічого не виходить.

А сказати прямо те, що я думаю про творчість Е. Андієвської, я не міг зважитися: надто велика відповідальність. Андієвська ще людина молода, можливо, багато в чому до кінця не відстояна. І поет вона ще молодий: її легко зіпсувати. А це було б непростенне. Про неї треба писати так, щоб від цього її творчому становленню могла бути тільки користь. А різка, одверта правда може стати для молодого поета небезпечною. Особливо коли ця правда так запаморочлива, як правда про Андієвську.

Справа в тому, що, не зважаючи на свій порівняно молодий вік, вона — геніяльна. Незаперечно геніяльна, і то у рідко високій мірі.

Звичайно, багато хто мені, можливо, кине, що слово «геній» — не більше, як вираз похвали для висловлення найвищого ступня, до того ж невизначений і дуже заяложений, а тому він мало що й каже і найменше небезпечний для розвитку юного таланту.

Я цим словом хочу вказати на абсолютну своєрідність Андієвської і на наявність у неї абсолютного дару слова (в тому розумінні, в якому кажуть про абсолютний слух у музики). Враження таке, що вона здібна повнотою висловити все, що їй хочеться, що мова не чинить їй ніякого опору, що вона піддається їй цілковито. Багато віршів Андієвської можна було б означити, як «безпомилкове чарування».

Звичайно, око професійного критика чудесно розрізняє в її книгах сліди упертої і не завжди легкої боротьби з неподатливим матеріалом. Це видно, можливо, у збірнику анекдот і афоризмів у прозі під заголовком «Джалапіта»: «А слово взяло поламало Джалапіті всі кісточки, всю душу, вкинуло в кадовб і змішало Джалапіту з цементом і брудом». І ще: «І Джалапіта став чахнути, бо слово випікало з нього всі думки... хвилі були занадто легкі, щоб змити з нього слово, що вздовж і впоперек виходило йому тіло й душу...»

Але Андієвська бореться зі словом не тиском (якби можна так висловитися) фізичної чи психічної сили, а шляхом якоїсь, їй одній

відомої, надзвичайно складної і трудно вловної стратегії. Вона підходить до слова і вірша десь збоку і бере фортецю зненацька, з пункту, з якого добре відомий кожному, хто пише, ворог найменше сподівався нападу. Самі перепони вона робить трампліном до нових, зовсім карколомних удач, складовою частиною своєї рідної словесної тканини.

Левади на губах корови
Виводять місяці медові.
Левади летом комара
Вписали в небо коровай
Разом з коровами, і кониками, і чортополохом...

Або ось — найчистіший Марк Шагал, який звичайно обходиться без логічного змісту:

Ляндшафти неслись на конях,
Жабри заломивши дишло...

Найсильніший вплив на розвиток Андіївської справив Хлебніков:

Між кавунами на возах
Сидить чаклун і дмуха глечик
Із нитки баб'ячого літа,
У нього хідниками плечі,
Його забули виїнять з лутки
Торішнього, що вже в канаві,
І він сидить, скрестивши литки,
Аж, глянь, кількох переконав він,
І вже за півнем в молоці
Полюють двоє молодців:
В одного ложка у руці,
А другий спить на молоці...

Або ще:

Купайтесь, миряни,
Вода, як перина,
Вода, хороша очима,
Купайтесь, очуняйте.
Кожна краплина уготована,
Не загойдана...

Але часом помітне захоплення Мішо, наприклад, у параболі «Рослини» з книги «Тигри», — де вона описує боротьбу її сусідів проти вирощених нею у себе в кімнаті рослин — її творчости. Є і дещо від Кафки: «Жонатий чоловік», «Леви», і особливо «Рибний винахід» з того ж збірника, що в стислій, надзвичайно яскравій і опуклій формі висловлює трагедію людського суду. Зустрічаються також і сліди впливів Емілії Дікінсон і Цветаєвої.

У мене келих — небеса,
Два сонця — черевики,
І трубами горить роса
В озонових повіках.

В українській сфері родословна Андіївської проходить через Свїдзінського, Тичину й Антонича. У неї та ж божественна свобода, та ж жива кольоритність і нестримність метафоричних зачатъ, що й у них.

Але все це — лише для вияснення її розвитку й становлення. Усі її останні книжки, починаючи з «Народження ідола», вражають своєю незвичністю й самобутністю, хоча б і в манері використання своїх попередників.

Творчість Андіївської, як і кожна інша велика поетична удача, е перш за все — удача чисто людська. Якимось, нам не зрозумілим чином їй удалося зберегти повнотою один з найбільших скарбів кожної людини — її дитинство.

Часто визначають психічну хворобу зупинкою росту основних розгалужень свідомости на рівні дитинства або отроцтва. Коли, наприклад, у сороклітнього мужчини сила волі чи статеві уявлення 12-літньої дитини, то е багато даних, що й у інших відношеннях він виявиться ненормальним. Прийнято навіть вважати, що людина рідко досягає свого справжнього зросту більше, ніж у двох-трьох напрямках свого психічного життя. Більшість здібностей кожної людини лишається не розкритими, в зародку, до кінця її днів.

Але повна, остаточна втрата останніх слідів дитинства також робить людину непоправно хворою психічно. Один з великих психіатрів нашої доби говорив мені, що поки в людині живе хоч іскорка душі дитини, якою вона була, навіть як їй трапиться опинитися в божевільні, вона має дані на одужання.

Жмут свіжости і безпосередности, яким е дитинство, — найцінніший капітал особистости. Але він тендітний і підвладний віддвітанню, особливо у суворому підсонні нашої доби. Часто найменша частина дитячости, що випадково в нас збереглася, рятує нас у важку хвилину, і нею ж живиться наша творчість, яка перш за все е виразом, у формах, сприйнятих для дорослих, дитячих вражень, фантазій чи спогадів.

Мистцеві, мислителю, як і винахіднику чи біологові, ніколи не буває зайвим повернення до свого дитинства. Уміле занурення в нього майже завжди щось таки приносить, часто найнесподіванішими шляхами. Але, на жаль, у більшости з нас, навіть найталановитіших серед нас, дитинство так затиджене, запльоване, витоптане, вивітрене, що трудно буває витягнути з нього бодай одну живу парость.

Андієвській судилася ця рідкісна вдача — не тільки зберегти повнотою свою дитячість, а й збагатити її культурою і життєвим досвідом дорослої людини і виявити її в дуже своєрідній, складній поетичній створеній нею формі, що блискуче їй удалася.

Така недоторканість душевних вражень і таке органічне, ніби довільне їх словесне втілення — майже ніколи не трапляються. Прикладом може послужити тут хіба тільки один В. Незвал — найбільший з чеських поетів і один з найбільших поетів нашої доби в усьому світі. І йому часом удавалося таке:

Dnešní noc horela jako náhrdelník
Nad zelenými rybníky Čech jež znely žabím chorálem
Znel poplašně zvon
A gumový kruh zvuku se rozpínal jako poledník
Nad hnijícími lesy...

(«Сьогодні ніч сяjala, як намисто, над зеленими ставами Чехії, які дзвеніли жаб'ячим хоралом. Тривожний дзвін дзвенів, а гумовий круг звуків розпускався, як меридіян, над гниючими лісами...»).

Кажучи про органічність творчості Андієвської, я маю на увазі складність, доцільність (efficacité) і природність її поезії. Найскладніші свої задуми вона здійснює з дивною викінченістю, ощадністю засобів, якоюсь особливою граційною вмлістю і вдалістю. Усе в її поезіях ясне, яскраве, свіже й опукле. Є все потрібне і, як правило, нічого зайвого.

І все це зроблене з дитячою пильністю, з дитячою серйозністю, з глибокою дитячою байдужістю до загальноприйнятих увялень дорослих.

Ринвою рушила крапля —
Ангел з ходою селезня.
Вода, як слоєне тістечко,
Листок за листком кришиться...
... Ангел стоїть лелекою —
Чути далекий плюскіт.
Вода, як качан капусти...

Або ще:

... Вода з усіх країв підстрижена —
Не шпиль — гриби: опеньки, рижики.
Вірейки з піни в глиб прокинуться:
В воді відкрили всі віконниці.
Аж берег спух — в нових кальюшах
На трьох ногах бере калюжі...

Ця гра метафори безмежно розширює наше світосприймання:

Пронесли по коноплині
Колоду місяця в волосся

Тих, що лишилися під зябом,
Де гнітять їх пудові люстри,
Чекаючи, як зяблик дзьобом
Пролущить їх у свіже листя.

Або:

І дерево, що розлилось по небу
Вільше сонця, глибше океану...

Або:

Крилом курчати стріпоче лихо,
Щоб потім накрити стемфальським крилом,
Бож навіть обрубок крил з-під лахів
Просвітить крицю і пролама...

Як і її герой Джалапіта, Андієвська, «...коли втомлювався, він сідав просто на землю й перетасовував навколо себе всі ландшафти. Потім розкладав з краевидів пасьянс, і це його заспокоювало».

Продовженням такого «пасьянсу» стають алітерації, цікаві не тільки звуково:

Аж сни не сняться хуторянам;
Їм сіль не рани ринва ронить...

Або:

Усіх узутих у зябри забрало...
...І обернуло базар у безодню...

Або:

Нехай крізь труби стриба
Між кострубатих заграв...

Дитячістю Андієвської пояснюється й її імунітет до всякого зла і страждання. У СРСР влада забороняє торовити у віршах про страждання із страху, щоб страждання населення через літературу не дійшло навіть до черствого й глухого до чужого страждання закордону. І все таки накинені з-під палиці радянським авторам веселощі — нікого не переконують і нікого не веселять. Вони завжди якісь сердиті. Тим часом як поезії вигнанниці Андієвської — суцільне свято. У них — ніякого зла, тільки веселість, здоров'я і радість, у ширості яких ніяк не можна сумніватися. Неблагополучність і трагедійність світу і життя лишилися за межами воістину райської (як, наприклад, музика Моцарта) поезії Андієвської. Вона — як царевич Будда в саду свого батька, до першого його виходу в світ. Андієвська — потойбіч добра і зла. Але її дитячість не невинна. І «порнографія» вигаданого нею поета Арістодімоса Ліхноса теж у суті речі — дитяче ставлення до статі, як і до не зв'язаної з статтю й трагічності, нічим не обмеженої радості:

... Як від тиші
 Твоє тіло розпадається на помаранчові голуби,
 Що зникають за вікном...

Що ж стосується справжньої любови, то мало хто в світовій літературі сказав про неї щось рівне глибиною, наприклад, такому:

«„Я вмираю“, сказала дівчина й заплатила за морозиво. „Молоді від цього не вмирають, все загоїть час“. „Для мене не існує часу“...»

Часом ця радість буття і фантастичного видіння доходить до агезму і до крайнього, люциперського, ніцшеанського самоствердження і людинобозства:

Я йду в повітрі без доріг,
 Минаю рай з святими.
 Пустує рай — всі на землі,
 Лиш я бреду світами...

і навіть до відштовхуючого демонізму:

Метелики сиплються хвилі
 На вуха, на губи молочною сажею...

Або:

«У мене за вікном баштан. Він кількаповерховий, з динями й кавунами, але там ростуть і м'ясорубки...»

Але в корені це не жах, а гра, навіть не жорстока — гра в чистому вигляді:

По три різні тіні видме з перехожих —
 А у мене більше — цілий віз бери!
 З гамаком би в небо, та горла ріжуть схожим,
 Там на парканах сушиться вже кілька сот борід.

Гра ця доходить до блюзнірства:

Яблуко Спаса, спаси, пригрій!
 Яблуко Спаса, помилуй нас!
 Яблуко Спаса, — збилися з ніг.
 Яблуко збило з ніг.

У найвищих своїх виявах Андівська досягає справді божественної свободи:

Дощу віжки
 Природі заважкі. —
 Їх підтримують трав'яні ватажки,
 І вже на моріжку
 Готується визволення,

Щоб не волали принижені
 Під проливними ножами
 У фіжмах і піжамах
 З пожовклого боржому.

Це я й назвав би «чистою» геніяльністю:

В усій природі тертя:
 Нема ні на що опертя,
 Будь ти з дзьобом, з лицем чи ластами.
 Природа — камінь,
 Що в воду канув —
 Кожна жила на жилі
 Держиться
 Законом самодержця.
 Гілка — зелена пружина...

Її вірш «Народна поема про яблуко» — неперервний потік сліпучих знахідок; у світовій літературі нічого подібного навіть у наближенні про яблуко не написано.

У книгах «Джалапіта» і «Тигри» наш царевич-Будда ніби продрав щілину в стіні, яка оточує його чарівний сад. І недобра дійсність нашої доби проникла в його душу найнепригляднішою своєю стороною: політикою. Сам собою alter ego Андієвської — Джалапіта, як і вона сама — добрий. Він обдарований найчудеснішим беззлобним гумором: «„Чому люди курять?“ здивувався Джалапіта і тут же догадався: „Люди курять з розпачу, що їм ніхто не курить тиміям, тому вони кадять самі собі“». Але вона вже знає, що, наприклад, «справедливість це доброта, міряна на міліметри». Про взаємовідносини між добротою і сучасною державою з красномовною лаконічністю Джалапіта заявляє: «Джалапіта винайшов сито, що, крізь нього пройшовши, лиха людина ставала доброю, але це сито з державних міркувань заборонили».

Володар тоталітарної держави заявляє: «Сади, які я велю насаджувати, найліпші, і це настільки діє на людей, що навіть мешканці сусідньої країни, де всього вдосталь і де нема тоталітарного господаря, спокушаються тими садами, які в дійсності ніколи не виростають і які далеко мізерніші, ніж найзanedбаніші у них на батьківщині, і переходять у моє володіння, яке складається з піску, каменю, підданих і моєї волі».

Винятковою гостротою і стриманістю трагічної сили відзначається парабола «На пошті», яку належало б зачитувати цілком. Основна проблематика сучасного світу найяскравіше висловлена в цих двадцятьох рядках, у яких є й така репліка:

— Тоді все затине!
 — На жаль, я нічим не можу допомогти.

У параболі «Пристрасть» Андіївська багатозначно схоплює пов'язаність тоталітарної офіційщини з раціоналістичною наукою, «наче б то справді у всесвіті існують закони, встановлені на землі».

На цьому останньому етапі її творчості гра в метафори часто приводить до справжнього, рідкого багатства думки. Узяти хоча б параболу про краплю, що закохалася в Джалапіту, який «звернувся до звірів і людей і спитав, чого вони сміються, і всі показали пальцями на краплю. „Вона мала й нікчемна, соромся, Джалапіто”. „Нікчемного й малого не існує”, сказав Джалапіта і показав їм на долоні краплю. І всі вжахнулися й кинулися врозтіч, побачивши свої викривлені обличчя в краплі. Бо крапля була велика перед ними, як сонце, і всі перед нею, як пісок...»

Ще разучіше наступне: «Джалапіту запросили на з'їзд математиків, щоб він узяв участь у розв'язанні обрахунків законів небесної кривизни. Джалапіта вислухав усі теорії і, відкоркувавши свій наймолодший мізинець, витяг звідти квітку і показав їм результат. Математики були настільки вражені відкриттям, що поперекидали стільці і, гублячи окуляри, побігли на левади ловити метеликів».

Поступово згладжується і людинобожество Андіївської. У збірнику «Тигри» вона часто підходить упритул до питань про духовий світ, про Бога, досягаючи часом воістину містичного прозріння. Так, наприклад, «злодії», позбавлені ваги, що здираються по прямовісній фасаді дому у затишну мансарду поета:

«Я кілька разів бачив їх спину, слухаючи їх обережне пересування, яке можна було почути тільки добре витренованим вухом і яке, крім мене, ніхто не зауважував, хоч я кілька разів натякав музикантові, що мешкає поверхом нижче від мене, але видно в нього вуха забиті звуками, що їх усі можна розділити на рівне число, і неділимих звуків він не сприймає...»

Так само ж «пустеля» з «Вибору» — не що інше, як потойбічний світ, а в іншому місці вона говорить, що «вся доцільність мого життя саме в тому, щоб зосередитися».

Можливо, що Андіївська стоїть на шляху, який веде до святости. Але шлях цей надзвичайно трудний і небезпечний. Мимоволі спадає на думку приклад, хоч і вельми тяжкий: Зінаїда Гіпсіус, яку багатьма рисами свого характеру нагадує Андіївська. Але, не зважаючи на свою прямоту, чистоту і полум'яність Гіпсіус так і не могла пробитися до святости. Будемо сподіватися, що життєвий і поетичний шлях Андіївської виявиться менше трудним. Крилатість її слова може бути цьому порукою. Гіпсіус до кінця тяжко боролася з словом і до кінця творчість її була позначена конвульсійно-фрагментарним характером, не зважаючи на надлюдські зусилля її волі опанувати себе і своє слово.

Тоді як Андiєвська уже створила свій окремий світ, що має внутрішню закономірність. Світ — рідкісно прекрасний і хвилюючий. Як і до дитячих малюнкiв, до неї можна стосувати слова Цвeтaєвoї про Пастернака: «суцільне навстіж», — тільки навстіж в інший світ і під інше небо, ніж у Пастернака, що не виходив за межі нашого тривимірного світу, хоч і перетвореного новою видіння. Світ і небо, відкриті Андiєвськiй, — єдині і неповторні, і тому її поезія міжнародна, або, коли хочете, вселюдська. Андiєвська не так глибоко закорінена в українську специфіку, як, наприклад, «Скорбна мати» спорідненого їй духом Тичини. Далеко їй, наприклад, і до гномічних двовіршів М. Ореста, де за кожною комою чується безодня майстерности й мудрости. Але, можливо, саме тому в її особі українській літературі судитиметься вийти на світову арену. У всякому разі вірші, такі, як її, і ліпші з її парабол у пристойному перекладі на першу-ліпшу чужу мову, безсумнівно дадуть уявлення про явище, можливо, не так яскраве (як неминуче буває навіть з добрими перекладами), але незаперечно своєрідне і вельми значне.

Творча удача Андiєвськoї виходить далеко за межі звичного в літературному житті. Вона, як рибалки, що, йдучи за своїм щоденним здобутком, замість камбали чи ще якоїсь звичайної риби, знайшли б у своїх тенетах морську царівну. Я не перебільшую.

Думається мені одначе, що хоч все це й треба було сказати, сумління моє не зовсім спокійне. Зараз важливіше над усе — сприяти дальшому зростові поетки, а не ставати йому на заваді, не утруднювати і без того нелегкий шлях. А їй особливо належить не слухати похвал критиків, бо ми ж тільки люди і можемо помилятися.

АНДРІЙ ЖУК: З ОСТАННІХ ЛІТ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТИ ІВАНА ФРАНКА (1914-1916)

Під час війни 1914 року, хворий і немічний, Іван Франко залишився самотою, нікого з близьких рідних не було коло нього. Дружина перебувала в закладі нервово хворих, сини були при війську, доньку застала війна у Києві, де вона гостила у рідні по матері, опікувалися ним чужі люди.

Та йому не привикати було до самотності. Усе своє життя Франко почував себе самотнім і «в самоті та глуші» творив неоцінені вартості рідного слова, думки, науки і громадського життя, не зазнаючи радощів особистого життя.

... У тачку життєву
Запряжений, як наймит той похилий,
Я мушу так її тягти, покіль живу,
І добре чую се, ярма не розірву
І донесу його до темної могили...

І за російської інвазії в Галичині хворий Франко здолав видати у Львові грубезний том своєї публіцистики, писаної польською і німецькою мовами в 80-90 роках, в українському перекладі, п. н. «В наймах у сусідів», книжка майже незнана, наклад якої у военній завірюсі десь запропастився; приготував до видання й інші, давніше написані речі і писав нові.

Але наперед придивімося ближче до обставин життя і творчости Франка і стану його фізичних і духових сил на підставі свідчень його ж самого в листах до різних осіб, а також із спостережень деякого з відвідувачів хворого.

ЛИСТУВАННЯ ІВАНА ФРАНКА

1) З листа до доньки Анни у Києві

В листі до доньки Анни у Києві з 14 березня 1915 року Іван Франко писав між іншим таке:

«Товариського життя між тутешніми Русинами тепер у военний час нема ніякого, всі товариства, книгарні, бібліотеки, школи по-

замикані, головні представники інтелігенції або повиїздили з краю (у Відні самих русинів тепер до 10.000), а з тих, що полишилися, многих поарештовано... Про кореспонденцію з Віднем або заграницею тепер ані думки нема, бо всі почтові та телеграфічні зв'язки перервані...

Не виходячи нікуди з дому, я не буваю також ні в яких знайомих, а в мене лиш деколи буває Бандрівський¹⁾ та дехто з молодіжи або росіян. Кожного дня я займаюся літературною працею, рад, що можу писати хоч лівою рукою. За останні роки в мене набралось не мала стирта рукописів, готових або майже готових до друку. Працюю на запас, аби дармо не тратити часу, не маючи змоги знати, яка доля жде наше письменство, але не тратячи віри в його красну будучину...» (За А. Франко-Ключко, «Рукописи Ів. Франка в Канаді», Вінніпег, 1957).

2) Лист Ів. Франка до швагра С. К. Трегубова у Києві

Найбільший біографічний інтерес представляє лист Ів. Франка до С. К. Трегубова у Києві з Львівською датою 27 травня н. ст. 1915 року. Подаємо його майже в цілості.

«Високоповажаний Добродію!

У початку сього місяця звертався я до Вас й до д. Ігнатовича через дочку з проською виробити мені для прожиття в теперішніх тяжких часах позичку в висоті до 500 рублів, та, не маючи певности, чи дійшов мій лист до дочки і чи вона показала Вам його, обертаюся до Вас тепер безпосередньо з тою самою проською та з викладом ось яких обставин мого положення.

Я досі хорий на наслідки плеврита, який перебув у зимі; ті наслідки — головно біль у нижній часті живота та загальний упадок сил наслідком кількамісячної дієти. Ходження і всяка, хоч би дрібна, праця втомлює мене й забирає дух, а тіло вихудло так, як у мене досі не бувало.

Бувши змушеним іще в грудні минулого (1914) року віддати жінку до закладу божевільних, я рівночасно був змушений прийняти до свого дому одну вдову з двома дорослими дітьми й дати їм, окрім квартири, майже повне вдержання. Се уможливило мені перебути сю тяжку зиму та небезпечну хворобу, яка при жінці, що систематично та виразно наставляла на мое життя, була би певно звела мене в могилу.

Про подорож в тепліший клімат та догідніші обставини для порятуння здоров'я нема що й думати тепер, коли не можна рушитися навіть поза рогачки міста.

¹⁾ Шкільний товариш Франка і оліжун його дітей. — А. Ж.

Зрештою в нас тепер погода гарна, садок розвився та відцвів, жильці покопали та позасівали грядки й держать дім у таким порядку та чистоті, яких уперше ніколи й не було.

Я міг продержатися сю зиму й весну тільки завдяки грошовій підмозі земляків із різних частин Росії, а в маю отсе недавно я одержав від одного не-земляка 100 рублів у позику на необмежений час. Мій щоденний бюджет виносить пересічно 2 рублі, а запасу в мене мається несповна 200 рублів.

У маю я також довідався, що в Москві почали друкувати мою статтю «Галицкая земельная собственность», якої перша половина появилася в двох перших книжках „Украинской жизни” за сей рік, а друга половина (такого самого об’єму) не знаю, чи появилася в дальших. Обертаюся до Вас із просьбою при допомозі знайомих (я сам із редакцією „Украинской жизни” досі не мав ніяких зносин) розвідати, чи поміщена решта моєї статті в дальших книжках і чи можу я надіятися за свою працю якогось тонорару. Я незабаром приготував для „Украинской жизни” дещо нового і вишло сам із листом до редакції, а тимчасом прошу Вас зробити для мене, що Вам буде можливо.²⁾

Тутешня власть досі лишає мене в спокою, крім одної тривоги — солдатського постою в моїм домі (коло 200 людей) у першу ніч окупації Львова. Може на се вплинула та обставина, що я догадався ще в жовтні минулого року вислати до Академії наук у Петрограді одну свою працю («К изучению древнерусских летописей»), а в лютім сього року другу («К изучению украинских народных песен XV ст.»). І ось моя друга просьба до Вас — розвідати, наскільки це Вам буде можливо, чи прийняті мої праці до публікації Академії, коли можуть бути друковані та чи можу надіятись за них тонорару. Так само прошу розвідати, чи було в кінці минулого року присудження наград із фонду імени А. Котляревського, на який конкурс я подав іще в р. 1913 свою книжку «Студії над українськими народними піснями», т. I.?

Із „Укр. Жизни” я довідався, що в Харкові має виходити укр. журнал „Основа”. Чи не буде Вам можливе розвідати дещо ближче про редакцію того журналу та вплинути, щоб вона форм. запросила мене до співробітництва та порозумілася зі мною. В мене багато літерат. та наук. праць, що можуть — кажу це без самохвальби — служити оздобою всякого видання й не образять ніякої цензури.

²⁾ З вибухом війни українська преса на самій Україні була заборонена. Єдиним українським періодиком у Росії був місячник «Украинская Жизнь». Мабуть тому, що виходив поза межами України і російською мовою. Редактором журналу був Симон Петлора, а співробітниками в нім м. ін. В. Винниченко, М. Грушевський й інші визначні літературні сили. — А. Ж.

На сьому кінчу й засилаю Вам і всім знайомим сердечне по-здоровлення, Др. Іван Франко. Вул. Понінського, ч. 4.» (Відпис з XX тому творів Ів. Франка, Київ, 1956, ст. 624-625).

3) З листа Ів. Франка до В. Якібюка, господаря в Криворівні, 4 грудня 1915, Львів

«Високоповажаний Пане Господарю!

Сердечне спасибі Вам за картку. На давншшу весною я й не відповідав, бо був тоді так хворий, що пару разів перейтися по покою щодня міг, але вийти до міста, а особливо вернути до гори була для мене велика трудність і мука. Так лишилося в мене більше-менше ще й досі, а про виїзд чи то до Криворівні, чи хоч би лише до Брухович окрім мого фізичного стану не могло бути ані мови задля военного стану, в яким проживає Львів і досі. Моя жінка від половини грудня минулого року в Кульпаркові, в закладі для божевільних; час від мого повороту з Криворівні аж до зими вона провела в ненастаннім змаганні довести мене або до божевільня, або до голодової смерті й довела до того, що я цілий місяць мусів прожити в чужім домі, а коли через її недбальство злодії обікрали наш дім... я вернув до дому й віддав її до Кульпаркова. Сини оба при війську; Тарас кадетом (хворував весною), тепер на Угорщині, а Петро ляйтенантом, тепер у ровах недалеко Підгаєць. Гандзя як поїхала літом 1914 до Києва, так і досі не вернула.

Я прожив від половини грудня 1914 сім місяців з мамою Здзіся, з його сестрою та ним самим і можу сказати, що одною з причин моєї хвороби та її тяжкого стану були відносини тої жінки та її сина до мене. Коли, нарешті, літом явився в мене син мого брата, 17-літній парубок із Нагуевич, я був рад, що він мусів лишитися ві Львові, відправив у вересні паню Зигмунтовську з дітьми зі свого дому... і лишився дома вдвійку з братаничем. Ми прожили як два пустинники до половини цвітня, а тоді, на налягання лікаря д-ра Овчарського та опікуна (Бандрівського — А. Ж.) перейшли на життя до притуку Українських Січових Стрільців, ул. Петра Скарги, ч. 2, де жиємо й досі. Мої матеріальні відносини зовсім забезпечені — коби лише вернути до здоров'я. Добре, що хвороба тіла не зменшила мого духовного здоров'я та душевної сили, що дає мені змогу день-у-день по кілька годин трудитися над збагаченням нашого письменства. Я виготовив кілька пачок творів віршами й прозою, оригінальних та перерібок і жию тою надією, що велика війна, яку переживаємо тепер, принесе нам без порівняння більше хісна, ніж може принести шкоди... Замість поклону та поздоровлення о. Волянському та його Вп. Пані дайте їм прочитати отсю мою картку. Здоровлю Вас, Іван Франко». (20-томове видання творів Франка, т. 20, стор. 626-627).

4) З листа до Уляни Кравченко з січня 1916

«Я отсе майже рік окрім каліцтва обох рук хворію на тяжку внутрішню слабість, котра за той час неймовірно ослабила й висушила мене, і бували такі дні і цілі тижні, що я не міг без болю та душности ані лежати, ані сидіти, ані ходити... проте дякуючи Богові... не опускає мене тверезість та ясність ума, добрий гумор та охота до праці, пишу лівою рукою, бачите як, кожну букву окремо, хоч помалу йде, та волю писати сам, ніж диктувати, що мусів робити кілька літ по смерті сина» (там же, стор. 627).

Образ хворого Івана Франка, незадовго перед його смертю, зафіксувала Катря Гриневичева в своїх споминах з дворазових відвідин Франка в половині квітня 1916 року, отже за місяць перед смертю, друкованих у «Віснику СВУ». Спомини написані в притаманному для авторки образному стилі, повні яскравих спостережень і глибоких рефлексій. За першим разом Франко між іншим мав півгодинний виклад про Панонію, як колиску українського народу.

«Вам мабуть відомо, — казав Франко до Гриневичевої, — що я в книгах Лівія найшов натяк, вищий усяких сумнівів, що коліскою українства не є Новгород, як хочуть історики, але Панонія, одна з південних дунайських провінцій Римської Імперії. Вичитавши в моїм погляді живе здивування і цікавість, поет став виводити блисквично скоро цю тезу... наче б йому хтось перечив, і через хвилину розвинув її в широко імпровізований реферат, в яким я, ляїк, губилася без рятунку...

«Я не була в силі схопити багатства цього монологу, в яким гіпотеза мала вигляд догми... Франко говорив майже безперервно найменше півгодини... Аж тоді, коли сумерк якомсь нагло схилився, як куртина в театрі, а Василь (послугач Франка) засвітив свічку та прикріпив її без труду на углі пустаго стола — поет замовк, а радше змінив тему. Струсивши кілька разів стуленими пальцями правої руки, він промовив наче розсіяно: — Бачите? Правда лучче!

«А потім з виразом злорадісного спокою: — О тій порі все в мене гості з того світу: Драгоманов, Шашкевич, а іноді й Мефісто. Колись тут в ночі прийшов Павлик... А сьогодні нікого нема й не буде, — ви перебили». (Це було в захисті УСС — А. Ж.).

За другим разом (на Понінського, у власній хаті Франка) Франко «сидів мов неприсутній, не питав ні про кого, не цікавився ніким... На питання — А руки сильно болять? Франко підходив з слабим інтересом і наче без зв'язі: — Всім духам звелено стояти за дверима. Ніхто надо мною не знущається. Вчора увечорі був Христос. Стояв ось там при столі і ламав хліб.

«При прощанні висловила надію, стрінути його удруге бодрішим та дужчим. — Як це у Вас легко говориться — вибухнув здавлено,

— бодріший, дужчий! Між тим я кожної хвили готовлюся вмирати...» («Вісник СВУ», ч. 33, 12 серпня 1917).

ІВАН ФРАНКО І СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

Лист Ів. Франка до редакції «Ukrainische Nachrichten» у Відні

По звільненні Львова від російських військ почало відновлюватися в Галичині здушене і зруйноване ними українське громадське і культурне життя. Живилося воно тими культурними і політичними вартостями, які творилися на еміграції у Відні. Тут мали осідок політичні репрезентації австрійських і російських українців, видавалися часописи і книжки, велася культурна праця серед евакуйованих галичан і буковинців та серед полонених українців з російської армії. Взагалі центром всеукраїнського національного життя був тоді Відень. Цю роллю він зберігав і ряд літ по війні, за часів революції в Росії, ліквідації Австро-Угорської монархії й постанови української державности на сході й заході української національної території.

Восени 1915 року з власної хати при вул. Понінського перевезено Франка до львівського захисту виздоровників Українських Січових Стрільців, при вул. Скарги 2, де він мав добру лікарську опіку і можливе як на воєнний час утримання, але, мабуть, менше сприятливі умови для літературної праці. З Відня до захисту УСС висилалися періодичні й книжкові видання Союзу Визволення України. Судячи з усього, Франко пильно їх читав і мав намір включитися у видавничу діяльність Союзу. Можливо, що тодішній відповідальний і технічний редактор періодичних видань Союзу проф. Омелян Бачинський звертався до Франка з проханням дати щось до друку в часописах. Досить що в Союзі Визволення України у Відні одержано листа від Франка, адресованого на редакцію «Україніше Нахріхтен», з датою 13 серпня 1915 з подякою за пам'ять і додатком перекладів на німецьку трьох віршів Тараса Шевченка, на 6 чвірках паперу канцелярійного формату, писаних відручно дуже гарним письмом (яке мав Франко замолоду) «для проби та опублікування» в «Україніше Нахріхтен», пропонуючи видати всі його переклади Шевченка на німецьку окремою книжкою, подаючи плян такого видання й признаючи дохід з цієї «вповні визвольної» книжки на який захоче видавництво український фонд. (Ці переклади були зроблені ще 1882 року!).

Далі в цьому листі Франко піддає критиці видану СВУ книжку проф. М. Грушевського «Ді україніше Фраге ін гісторішер Ентвікльонг» й інші історичні праці професора, «за мале та тісне розуміння

початків українського народу», посилаючися на власні відкриття ширших обривів і перспектив у минулому, «що просто душа радується», запитуючи редакцію, чи не могла б вона умістити в часописі деякі його уваги до першого розділу книжки Грушевського, де власне йде мова про початки українського народу.

Зрештою подаємо повний текст листа Ів. Франка до редакції «Україніше Нахріхтен» у відписі і фотознятці, з білими плямами у відписі, бо важко відчитати деякі місця старечого Франкового письма.

Львів, д. 13 серпня 1915 р.

Високоповажаний Пане Редакторе!

Не хочачи голословно дякувати Вам за ласкаву пам'ять і присилку чисел Укр. Нахріхтен, а при тим досить тяжку хорий від лютого сего року й доси (запалення олегочної з комплікаціями такими, як порушення рівноваги серця, функцій жолудка, болями в кишках і трясення ніг), я доси не зібрався написати Вам, аж учора, одержавши ч. 47 Вашого часопису я пригадав собі, що в мене в теці перекладів із давніших літ міститься також збірка перекладів із Шевченка на німецьку мову. Ось я й подумав вислати Вам для проби та для опублікування в Вашім часописі три Шевченкові вірші для фелетона. Рівночасно мені прийшла думка чи не можна би тепер у Відні випустити ті мої переклади (між ними «Кавказ» і «Марія») окремою книжечкою з додатком замість передмови моєї статті про Шевченка, друкованої торік у «Zeit». Дохід з такої вповні «визвольної» книжечки міг би піти на який захочете укр. фонд. Перекладів із Шевченка у мене не багато, 13 чи 15, із більших тільки Кавказ та Марія, ся остатна не докінчена. Як би наладилось друковане книжечки, я готов зараз по повідомленню прислати Вам усе те, що готує в мене й засісти до докінчення перекладу «Марії», що не займе багато часу. На початок книжечки можна би дати те прозове «Widmung», що було торік поміщене в ювілейнім числі «Укр. Рундшау» і звернуло на себе увагу одної части нім. преси. На закінчене прийшов би мій німецький переклад вірші Некрасова на смерть Шевченка.

Читаючи брошуру проф. Грушевського «Ді україніше Frage in гісторішер Ентвіклюнг» я не здивувався, а тільки просто подумав: те саме мале та тісне розуміне початків укр. народу та значія й розвою його державного житя в VIII-XIII віках, як і в передніх його працях, або в скандальнім подекуди по російськи написанім та Петерб. Академією преміованім і аж три рази видаванім «Очерке ист. укр. народа». Занявшись від 1910 р. спеціальними студіями над початками нашого народу та його духового житя я здужав розкрити й фактами та різнородними доказовими матеріялами прояснити такий широкий обрив і таку глибоку перспективу в давнину, що

просто душа радується. Та й то я визискав іще далеко не весь навіть відомий мені матеріал. Може найважнійший причинок до розширення нашого етнографічного горизонту буде відкритий мною факт існування 3 500 00 Русинів (Волохів-уніятів) у Семигороді — а як гарно списався полк семигородських Румунів (може таких же Волохів?) там і там! Чи не могли би Ви помістити в своїм часописі деякі мої уваги лише до маленького першого розділу статті пр. Груш. (ст. 7-11)? У такому разі я може здужаю зібратися на [...] і дати [...] для розвеселення читача.

Остаюся з глибоким поважанем, Д-р Іван Франко.

Пишу несвобідною, в формі кулака лівою рукою, тому вибачайте що декуди виходить трохи бароково, по нашому невизразно».

Відповідь на листа Івана Франка

Вона була написана Ом. Бачинським (зберігся чорновик листа), а підписав листа Володимир Дорошенко, до resortу якого в СВУ належали тоді видавничі справи, з датою 7 жовтня 1915.

«Високоповажаний Добродію!

Зволіть ласкаво прийняти отсим від нас найсердечнішу подяку за Ваш цінний лист та за присланий нам перевід трьох віршів Шевченка. На превеликий жаль, не можемо використати наразі присланих нам віршів, а то задля їх слов'янофільського, антинімецького та антипапського змісту. Ми пересвідчені, що Ви сами, Високоповажаний Добродію, вповні з нами згодитесь, що публікування сих віршів Шевченка в даний момент могло би зразити багато прихильників української справи серед німців.

Що тикається видання Ваших переводів Шевченка окремою збіркою то діло в тім, що ми на сей рік заангажовані в таке множество політичних видавництв у німецькій та українській мові, що з огляду на наш бюджет наразі ніяк не можемо зважитись на нові в плані нашої діяльності непередвиджені видавництва. Ми були би однак Вам невимовно зобов'язані, як щоби Ви ласкаво зволили переслати нам згадані переклади для евентуального поміщення їх у фейлетоні «Україніше Нахріктен».

Що до полемічних заміток до статті проф. Грушевського, то нам здається, що тепер у военнім часі нам ніяк не випадає починати перед німецькою публікою того рода полеміки, бо се могло би багато пошкодити нашій справі. Думаємо, що, зваживши обставини, серед яких живемо, Ви, Високоповажаний Добродію, з нами певно згодитесь.

Вкінці перепрошуємо за так спізнену відповідь, однак ми ждали на нагоду, щоби передати Вам лист певною людиною, не маючи певности, чи лист, наданий поштою серед теперішніх важких обставин не пропаде.

Будьте ласкаві прийняти від нас ще раз найщирішу подяку за ввічливу пам'ять, як також найсердечніші бажання скорого та певного подужання з тяжкої недуги.

З глибоким поважанням Вол. Дорошенко».

З листа І. Франка до В. Дорошенка

Франко відізвався до В. Дорошенка листом з датою 4 листопада 1915 такого змісту:

«Високоповажаний Добродію!

На письмо Союзу за Вашим підписом з дня 7 жовтня відповідаю аж тепер, бо воно залежалося в книгарні Наукового Товариства імени Шевченка і я одержав його аж перед кількома днями. Щодо друкування німецького перекладу вибору Шевченкових поезій, я не в претенсії і можу подождати, та, посилаючи їх Союзові, я й не думав про те, що нам треба перед Європою вривувати слов'янолюбство й лібералізм Шевченка тому, що це може бути не політичним супроти німецьких та навіть папських змагань, тим більше, що папська ніби миротворча лінія виразно антинімецька. Не знаю також, чи так дуже потрібно на ріжних язиках товкти й перемелювати фальшиві історичні конструкції проф. Грушевського, яких слабкість та негритивність уже тепер відчуває кожний історик. Очевидно, Ваше розуміння визволення України відмінне від могого і я покищо не хочу влізати Вам в дорогу».

Дальший зміст листа Франка торкається бібліографії його писань, яку ладив В. Дорошенко, будучи службовиком НТШ, і ми його опускаємо.

Ця переписка редакції «Україніше Нахріхтен» з Ів. Франком дісталася пізніше на шпальти радянської преси, в перебріханому, тенденційному, як це звичайно у них водиться, виді, і це звільняє нас від полеміки, для якої, зрештою, не може бути тут місця. Тим більше, що на кінці нашої статті подаємо кілька віршів Франка, писаних у воєнні роки, які характеризують Франка не таким, яким радянські автори хотіли б його бачити.

Спеціально щодо взаємин Франка з проф. М. Грушевським вичерпні, об'єктивні відомості подає стаття В. Дорошенка, друквана недавно в журналі «Сучасність» у Мюнхені.

А в справі Франкових «причинків до розширення нашого етнографічного горизонту» (лист Франка з 13 серпня 1915) варто було б почути опінію спеціалістів!

З ЛІТЕРАТУРНОЇ ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА

«В наймах у сусідів»

Під таким заголовком появився у Львові в 1914 році, вже по вибуху війни перший том статей Ів. Франка на суспільно-політичні теми, писаних у 1886-1890 рр. на XII + 340 стор.

На зміст збірки складаються 46 статей з передмовою, в якій читаємо такі міркування автора:

«Протягом моєї отсе вже, Богу дякувати, 40-літньої літературної праці мені довелося попрацювати чимало, так сказати, в наймах у сусідів, заробляючи на своє удержання працею в польських та німецьких видавництвах періодичних... В тих часописах я помістив значне число своїх праць, писаних польською та німецькою мовами, що в моїм часі потрохи доходили до відома деяких земляків у Галичині та на Україні, але в цілім своїм об'ємі зовсім невідомі нашій ширшій громаді...

«Тому одначе, — пише далі Франко, — що ті писання, поминувши вже белетристику, прозову та віршовану, доторкаються дуже різноманітних тем, літературних та наукових, суспільних та політичних, я постановив собі вибрати поперед усього групу статей на суспільно-політичні теми й подати їх у перекладі на нашу мову. Зразу я думав опублікувати окремою книжкою тільки суспільно-політичні статті, друковані у віденській «Ді Цайт», але швидко переконався, що вони так тісно в'яжуться з тим, що я перед ними й рівночасно з ними друкував у галицько-польських часописах, що явилася невідхильна потреба зібрати й передати по-нашому всі ті статті в хронологічному порядку, а декуди навіть із доповненнями, яких вимагає сама тема. Ось і вийшло, що, починаючи від осені 1912 й протягом усього 1913 року, попри інші літературні та наукові праці, я займався перекладом тих моїх польських і німецьких праць на суспільні та політичні теми, переконавшись при їх поновнім читанню та перекладанню, що вони в головному й досі не втратили свого інтересу, а навіть можуть подекуди служити основами для дальшої політичної та громадської праці сучасних і будучих поколінь!

«Самі тільки статті суспільно-політичного змісту, ширшого від вузько краєвих справ, обіймуть три томи, кождий щонайменше 20 аркушів друку. Поза працями, що мають увійти в ці томи, лишиться ще довгий ряд праць, студій і дописей про краєві справи, про українсько-польське питання, про справи інших слов'ян і на літературні теми». (Всіх мало бути 7 томів! — А. Ж.).

Що торкається цього тому писань, то Франко ще таке сказав у своїй передмові:

«Випускаючи в світ отсей том статей, які попри свій публіцистичний характер майже всі мають більше або менше визначний характер студій про найрізніші суспільні та політичні справи, і то студій менше теоретичних, а більше опертих на фактах живої дійсності та призначених для їх пояснення, я маю почуття, що даю в отсій книжці початок школи політичного думання, якого в такій формі і в такім об'ємі немає, мабуть, ні одно слов'янське письменство» (за «Вісником СВУ», ч. 33-34, з 26 вересня 1915).

Писано це в жовтні 1914 р., у розгарі війни, під окупаційним російським режимом, що здушив усі прояви українського національного життя і вирвав з українського суспільного організму найцінніші одиниці, змусивши багатьох хвиливо покинути рідний край. Але Франко лишився на своєму посту в переконанні, що «тяжка історична проба, яку переживаємо тепер... не вийде на шкоду українському народові, але буде початком нової доби його успішного розвою».

З того часу минуло майже півстоліття (48 років), а справа Франкової «школи політичного думання», досі стоїть на мертвій точці, досі лишається незнаною для загалу суспільности і навіть для тих одиниць, що займаються політичними і суспільними справами.

Розміри і характер літературної спадщини Ів. Франка

Ось, що знаходимо в одній радянській публікації в цій справі:

Величезна спадщина Івана Франка — письменника, вченого, політичного діяча і публіциста охоплює до п'яти тисяч назв художніх творів, літературно-критичних і наукових праць та статей. Більшість з них була у свій час надрукована в журналах і газетах, літературних альманахах, друкувалася окремими книжками, перевидавалася ще за життя автора. Художні твори, наукові праці, статті Франка друкувалися не тільки в українських виданнях, а й у російських, польських, чеських, німецьких та угорських...

Багато творів Івана Франка перекладено на російську мову та мови народів Радянського Союзу. За час з 1918 по 1 жовтня 1955 року, за неповними даними, у Радянському Союзі вийшло з друку 526 видань творів Франка, загальним тиражем 9 мільйонів 581 тисяч примірників, в тім числі 20-томове видання творів письменника, куди увійшли і його вибрані літературно-критичні та публіцистичні статті та вибрані листи. (Останні томи цього видання вийшли в 1956 році). У Москві вийшло 5-томове видання творів Франка у перекладах на російську мову і готувалося до 100-річчя з дня народження Івана Франка 10-томове видання його творів. (Пор. О. І. Білецький, І. І. Басс, О. І. Кисельов, «Іван Франко. Життя і творчість», видання Академії Наук УРСР, Київ, 1956, 358 стор. 10 000 примірників).

Треба зазначити, що на ті мільйони примірників видань творів Франка складаються хіба якісь дрібні популярні видання, призначені для шкільних бібліотек, наприклад, казки і такі оповідання, як «До світла» й інше, бо поважніших речей, крім 20-томового видання творів, зустрічаємо дуже мало і в смішно малому накладі.

У пресі промайнула була вістка, що готується близько 100-томове (93 чи 95 томів) видання творів Івана Франка. Якщо справді воно готується і буде здійснене, то це буде великий вклад у скарбницю української культури, коли воно дістанеться до ширших верств суспільності, до бібліотек наукових і навчальних установ та публічних народних бібліотек, а не стане покором для мишей на складах видавництва і книгарень.

У зв'язку з цими вістями про об'єм творчості Івана Франка не зайвим буде подати, як ця творчість представляється за родами літератури. За першим бібліографічним показником писання Франка за час від 1874 до 1890 року обіймають 897 назв, в тому числі 220 віршованих, 55 оповідань, 525 публіцистичних і наукових статей, 89 рецензій і 8 записів з уст народу. Пізніших показників (Павлика і Дорошенка), на жаль, не маємо і не можемо подати, з яких складових частин і в якій кількості виступає літературно-культурний дорібок Івана Франка, видання якого друком зайняло б близько сто томів!

Поезії Івана Франка в роки війни

За одним радянським автором, у 1914–1915 роках Франко написав багато нових поезій, головне на теми війни:

Її хижацький характер викривається у вірші «Не алегорія», написаному в листопаді 1914 року.

Страхіття війни, що сіє смерть, безпощадно і безглуздо знищує тисячі людей, показано у віршах «Три стирти» і «Ой брязнула шибка» (1915). Вірш «Во чоловіціх благоволеніє», написаний у переддень різдвяних свят (3 січня 1916), показує на пропасть між тим благоволенієм і дійсністю. В кінці вірша поет висловлює надію, що кривава війна розбудить совість народів і настане «велика добра воля»!

У 1914 році Франко написав дві історичні поеми «Євшан-зілля» і «Кончакова слава». Перша має підзаголовок: «Половецька пригода з року 1126». Роботу над цією поемою Франко почав ще в 1899 році, але написав лише 56 рядків. Закінчено її 19–21 вересня 1914 року. Поема була опублікована в газеті «Діло» 1915 року, під заголовком «Ор і Сирчан. Половецька історична загага». В основу твору лягло історичне оповідання про розгром половців київським князем Володимиром Мономахом. Поема написана під виразним впливом подій світової війни. Устами старшого сина половецького хана поет засуджує війни, що спричиняються до розорення народів. Ідейний задум поеми — зве-

личення патріотизму, любов до батьківщини, що вище від усіх інших, особистих інтересів людини. Ту чудодійну силу, яка породжує беззавітну любов до батьківщини, поет уособлює в образі запашної степової трави евшан-зілля, що втілює непереборну силу чарів рідної землі.

Друга поема — «Кончакова слава» — має підзаголовок: «Пригода з літ 1185-7» і є немов би продовженням першої. Опублікована вона була також в газеті «Діло» 1916 року. В поемі розповідається про напад половців на Русь і про загибель половецького війська. Як і попередній твір, поема «Кончакова слава» засуджує несправедливі, грабіжницькі війни. Половецьке військо й гине тому, що ним керувало не благородне почуття патріотизму, а хижацькі, грабіжницькі інтереси. Поет показує, що у своїх діях половці виявляють «хижість тигра», вони прагнуть лише — «десь напасти, трупом класти, грабувати, мордувати». — Так в історичних поемах про стародавні часи поет викриує і засуджує імперіялістичну грабіжницьку війну — тоді російську, якій Франко присвятив окремих вірш, який подаємо на кінці.

Нарешті, серед останніх поезій Франка, як заповіт нащадкам, слід відзначити вірш «Також знання», написаний у листопаді 1915 року (на жаль, змісту його не подано) і вірш «Не мовчи», написаний у лютому 1916 року. Обидва вірші пройняті закликком віддати своє життя боротьбі за правду і споконвічні ідеали людства, за які боровся все життя поет. (Подається за О. І. Кісельовим — «Поетична творчість Франка» розділ у збірній праці: «Іван Франко. Життя і творчість», видавництво Академії наук УРСР, Київ, 1956, стор. 250-251).

Не названо тут таких віршів, що були видруковані в календарі тов. «Просвіта» у Львові на 1916 рік і в календарі «З кривавого року» у Відні на 1917 рік, а саме:

1. «Царські слова», писаний 5-6 вересня 1915, видрукований у календарі «Просвіти» на 1916 рік.
 2. «А ми з чим?», з датою 9 вересня 1915, в календарі «Просвіти» на 1916 рік.
 3. «Дві чети», з датою 14 листопада 1915, в календарі «Кривавого року», Відень, на 1917 рік.
 4. «В парку», в тому ж календарі «Кривавого року» на 1917 рік.
- Деякі вірші подаються далі, коментарі до них зайві!

БУДЬМО!

Будьмо хоч трупами, та трупами вельмож,
Що на велике діло спромоглися,
Але не трупами тих завалидорог,
Що в боротьбі безцільній знемоглися.

А МИ З ЧИМ?

Глянь, до високих брам державного життя
 В ладі й добрі та для культурної роботи
 Народи тиснуться під напором буття
 Чертою богачі і злидарі й банкрути.

Ще брама замкнена, люте боротьба,
 Що може декого допустити, може й лишити;
 Гукає дехто з тих, в кім сила не слаба,
 А дехто слабшого утовкує та тишить.

«А ви тут з чим, всесвітні жебраки,
 Невмита хлопська та попівська ораво?
 Гетьмани, козаки — самі бунтівники, —
 Де ж ваше історичне право?»

«А отжеж і до нас покликання дійшло,
 А ми стаєм до брам отих міцних
 Із архиканоном думок всіх визвольних:
 Аби нікому кривди не було».

ДВІ ЧЕТИ

Два українські четарі ішли поміж гори;
 Не йшли прудко, та прудкий був їх слух і зори,
 «А ось чути стрійний хор! Пісня полковая!
 Се у можному числі слуги Николая.
 У хаці! Ти на той бік, я на сей бік шляху.
 Як будуть минати нас, задамо їм страху».
 Ідуть собі москалі по пустому місці
 Без жадного офіціра, а самих зо двісті,
 Ідуть певно по наказу та й співають стрійно.
 Аж тут чути: «Перша чето, на одно коліно».
 Буркнув дядько *) висовусий поміж Москалями:
 «Ось чета! Знов засідка! Буде лихо з нами».
 Ті не чують. Ще крок пройшли — жадна їм морока,
 Аж там поклик: «Друга чето, приклади до ока!»
 Крикнув дядько: «Стої которий! Братци, ну, сдайомся!
 Бросай ружья і вверх руки! Сдайомся, сдайомся!»
 Вискочили два четарі, при їх ружьях стали
 І дві сотні Москалів у полон дістали.

*) Дядьком у російських військових компаніях називають звичайно фельдфебеля.

ЦАРСЬКІ СЛОВА

Усім народам і по всі часи
Голосимо отсею грамотою:
«Нема вже під'яремної Руси!»
 Щоб не було її, з тою метою
 Ми заходились дві монархії розбити,
 Мир роздавить залізною п'ятою.
Аби заставити нас полюбить,
Ми всеслов'янське плем'я наострились
«Істинно-руськими» хоч силою зробіть.
 Для того треба нам, щоб славою окрились
 Славні й без того наші знамена,
 Щоб села та міста пожежами курились.
І щоб ніхто не пив ні «водки», ні вина,
За те земля, щоб пила кров і кров —
Так много, як її пила ся давнина.
 І понесуть війська мої оту любов
 Мільонами «штиків» і сотнями гармат
 До поневолених «братушек і рабов».
Одна губернія моїх губерній ряд
Збільшить, та слава прогремить вселенню,
Війна страхів своїх розверне ад,
 Терпінь і стогонів розпросторить геенну,
 Аби лише я міг почуть: «Блажен еси...»
 «Почуть зі всіх сторін у хвилию ту блаженну:
 «Нема вже під'яремної Руси!»

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ: ПОЕЗІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОНЬЮНКТУРИ

Дуже хотілося б відразу окреслити цей вечір якимось терміном, який містить у собі поняття досконалості, ми вжили б навіть слово ідеальний, якби його можна було взагалі стосувати до такої події, як літературний вечір.

На гарно удекорованому подіюмі стояла молода людина з тонкими рисами обличчя і симпатичною усмішкою: поет, ім'я якого ледве кілька років появилoся над першим віршем, а сьогодні популярне у всьому світі. За короткий час він призвичаївся приймати як належне овації й вияви захоплення, виступаючи на стадіонах перед п'ятнадцятьма тисячами слухачів, бо в його країні стало модним перетворювати читання поетів на своєрідні мітинги. Але він засмакував слави вже й у виступах за кордоном, бувавши в Англії і либонь ще десь, а тепер у турне по Німеччині. Газети приділяють йому цілі сторінки з такою увагою, якої не мав би жоден нобелівський лавреат.

Тож природно, що поет був певен свого успіху і захоплення публіки. І справді мав те, чого хотів, і пішов з вечора вдоволений собою. Принаймні сам признався під кінець, що в нього чудесний настрій і він хотів би відзначити це читанням ще одного вірша. Що й зробив, прочитавши вірш «Жінка і море».

Вибір як на закінчення не був щасливий, бо вірш виявився чистою посередністю, але публіці, що зійшлася подивитися на поета, про поезію взагалі не йшлося, і ледве чи вона це помітила, а поет мусів бути переконаний, що все писане ним досконале (інакше цього вірша не читав би). Тож, повторюємо, вийшов він з залі задоволений.

Задоволена була й публіка. Німецька частина її уже тим, що мала нагоду виявити своє, якесь аж сентиментальне захоплення усім, ще є російське. Ніби так і чулося, що от дивися, мовляв, «звідти», а поет, і навіть одягнений, щоправда, ліпше було б, якби в косоворотку, підперезану шнурком, — повніше відчувалася б таємнича російська душа, але й так добре: у модерно скроений спортовий блонзон, чисто такий, як і ми носимо.

Ледви чи дістали присутні в залі німці підтвердження, якого їм дуже хотілося, що поет є «гнівною молодою людиною», яка, як добре надхнеться, то може розхитати імперію Хрущова. Але гнівом вибухають, когось картають, взагалі йому притаманна елементарна нестримність, а наш поет виявився людиною занадто розрахованою

— від і до, кожне слово його було обдумане й добре зважене, і від нього можна було почути те, що друковане чи могло бути друковане в «Правді». Не більше й не менше.

А що німцям «гніву» дуже хотілося, то хтось з улаштувачів вечора на початку розповів історію, що, мовляв, поет мав суперечку з Хрущовим за скульптора-абстракціоніста Неізнаного і на репліку Хрущова, що «горбатого могила виправить», ніби відповів, що той час проминув, коли могилами виправляли, та й взагалі (теж ніби сказав поет) від Хрущова й сліду не лишиться на землі, а Неізнаний усе ще втішатиметься славою великого майстра. При тому промовець натякнув, що сам же поет і розповість цю історію.

Була така його розмова з Хрущовим чи ні, але поет виклику не прийняв. Навпаки, розпочав свою мову з того, що склав досить недоречну і нетактовну декларацію, що він єдиний у цій залі легальний комуніст (і на це дістав гучні оплески!), а щоб не було неясности щодо історії з Неізнаним, він пояснив, що суперечка скульптора з Хрущовим закінчилася тим, що вони кинулися один одному в обійми, поцілувалися й пішли випити по склянці пива. Так ідилічно, що й німці не повірили.

І все ж хоч з «гнівом» не вийшло, вони були вдоволені, бо принаймні дістали (бо хотіли його мати) враження, що такі молоді хлопці можуть утовтати Хрущова, і він перестане розмахувати атомовими бомбами.

Не можу пояснити чому, але складається враження, що й не-німецька частина публіки, емігранти з СРСР, від росіян до представників інших націй включно, виходили з вдоволеними обличчями, видно, теж почули те, чого сподівалися; пристрасті, як у таких випадках буває, не розбурхалися. І в такому розумінні хотілося назвати цей вечір майже ідеальним.

*

Євгеній Євтушенко (про його вечір, що відбувся в мюнхенській Софієнзаль 21 січня ц. р., і йде в нас мова) почав свій виступ з вступного слова, яке властиво так і протривало до кінця, перериване в дальшому ході вечора то авторським читанням в оригіналі, то переказом по-німецьки чи читанням перекладів, яке виконував М. Шель.

Говоривши про Євтушенка без непотрібного упередження, можна ствердити, що він мав чим заімпонувати публіці, насамперед своєю молодечею самовпевненістю і, якщо йдеться про саму поезію, часто непідробною щирістю, але не можна оминати й того, що він протягом цього довгого монологу сказав багато політичних банальностей.

Почавши з згаданої декларації, що він єдиний у залі комуніст, він розвинув цю тезу далі: у нього, мовляв, комунізм римується з гу-

манізмом. Німці ж добре знають практичний вияв цього римування на тій частині їх нації, яка під Ульбріхтом, але дивним чином вкрили й цю заяву поета оплесками. І ще «вдався» Євтушенкові пропагандивний випад проти американців. Ледве чи й можна собі уявити, щоб такі льояльні союзники, як німці, будь-кому іншому дозволили це зробити в своїй хаті, а Євтушенкові апльодували!

Тезу про комуністичний гуманізм Євтушенко ілюстрував віршем (не могу навести його точної назви), у якому йшлося про те, що кожна людина — велика і неповторна цінність, і як вона вмирає — забирає з собою назавжди одну з нерозгаданих таємниць.

Можна не сперечатися проти філософії, але з мистецького боку вірш знову зовсім пересічний. Місце ж, у якому говориться, що від померлої людини лишаються «... книги, и мосты, картины, и художников холсты...» (цитую з поточного запису, можливі неточності) нагадало нам цитату з Маяковського: вмираючи, людина перетворюється в «... пароходы, строчки и другие добрые дела...» («Товарищу Нетте, пароходу и человеку»).

З приводу цитат. Їх багато у Євтушенка. Відповідаючи на питання, поставлені в анкеті газети «Литература и жизнь», про впливи, він сказав: «Що стосується мене, я хотів би — хоч і як еkleктично це може виглядати, — щоб у моїй поезії звучали певні риси Маяковського, Блока, Єсеніна і Пастернака. Але що з того виходить, я, звичайно, не знаю».

Це щира правда, і до названих самим поетом можна додати бодай ще двох — Северяніна і Заболоцького. Усі ці поети не просто звучать у поезії Євтушенка, він їх наслідує, іноді майже до цитування. Це, так мовити, мозаїка запозичень і, погодимося з ним, досить еkleктична. А що з того вийде, як запитує сам поет, відповісти дійсно трудно. Легко було б, якби він був пересічністю, але поза всяким сумнівом він людина талановита. Прочитана ним поезія «Град у Харкові» свідчить про тонке чуття ритму і звучання слова. У тому і в другому Євтушенко дорівнюється своїм майстрам — Пастернакові й Маяковському. Трапляються у нього такі поетичні конструкції («Тучи капли накапливают»), чуючи які, аж дивуєшся, що їх не відкрив сам Пастернак.

Зважмо, що російська поезія надзвичайно багата, і ті, на кого взорується Євтушенко, великі поети. Саме культурне наслідування їх уже не абищо. А як йому судитиметься позбутися цієї еkleктики, з нього може вийти справжній поет. Та покищо Євтушенкова слава визначається не так самою поезією, як його занадто активним ангажуванням у політичну кон'юнктуру (ми підкреслюємо ці слова, бо вони є визначальними для сьогоденного Євтушенка, і до них доведеться ще повернутися), що якраз і заважає йому стати поетом.

Ідентифікацію комунізму з гуманізмом Євтушенко конкретизує далі і тут висловлює найбільшу політичну банальність, яку йому вдалося сказати цього вечора. Він, мовляв, мріє про те, щоб колись на землі встановився мир і гармонійний лад (сказане це в формі, яка не лишає сумніву в перемозі комунізму в усьому світі) і щоб прем'єр-міністром земної кулі стала... «ніжність».

Непомилна асоціація відразу викликає в пам'яті один з сталінських фільмів («Клятва» чи «Битва за Берлін»?) про останню війну, який починається ідилічною інтродукцією: Сталін, саме втілення доброти й ніжності, садить у Кремлі квіточки чи деревця. Євтушенкова «ніжність» і Сталінові квіточки з цього фільму — явища одного ряду, з фальшивої сантиментальності, плеканой й досі в советчині, незміренну огидність якої можна уявити хіба, якщо знати, що ця гримаса ніжності заличковує монбляни підлоти, підступу й жорстокості. Це невеличкий деталь, який свідчить, як глибоко в сталінізмі сидять самі ті, що так ніби затято десять років борються проти нього і все лишаються майже на тому самому місці.

Тезу про ніжність Євтушенко ілюстрував віршем такої ж назви («Про ніжність»): сантиментальна епітафія Маяковському. І знову, хай дарує нам читач таку одноманітність, не можемо знайти іншого окреслення на цей вірш, як — поетична пересічність.

Комічно дивитися, як поет розмахує руками, не як у провінційному театрі, гірше — як у пародії на цей театр. Комічна патетика, незмінна навіть тоді, коли читається вірш гумористичного змісту. І Бог би з ним — така в них традиція, крім того ж... так читав Маяковський!

Багато гірші безтактності, які Євтушенко дозволяє собі на кожному кроці, підкреслюючи великість своєї особи і демонструючи той тип самозакоханого советчика, який, виїхавши за кордон, вимагає похвали всьому советському і, як не дістане такої, починає брутально лаятися. Можна це розглядати як своєрідний вияв почуття менше-вартості і як критерій до цінування ситуації в СРСР: доки вони не навчаться з гумором говорити самі про себе, доти психологічно не вийдуть з сталінізму.

«Мій друг Шостакович», каже Євтушенко (між іншим, одна французька газета не без іронії подала, що такий самий молодий віком чи й молодший од Євтушенка Вознесенський, що виступав майже в цей час у Парижі, прорік таке саме: «Мій друг Пастернак»).

Або:

«У нас виробилася добра традиція прилюдного читання віршів у великих залах, на стадіонах. У вас, німців, інша традиція — ви так не робите. Добрі традиції треба шанувати, а погані — ламати. Поламайте свою традицію і робіть, як ми. А я вам допоможу в цьому» (sic!). Пропозиція допомоги була висловлена з кількаразовим підкресленням.

Ми навели в дослівному записі два зразки безтактності, демонстрованої Євтушенком. Протягом двогодинного виступу їх було далеко більше. Можна розглядати це як брак виховання, правильніше буде вважати тут вияв поганого виховання, систематично плеканого в СРСР.

Найсильніше враження з усіх прочитаних на цьому вечорі речей на залю справила поема «Нащадки Сталіна». Знову ж підкреслимо, сильна вона не поетично, а публіцистично. Це політичний памфлет, написаний широко й схвильовано, але йому не конечно потрібні були ритми й ритмічна мова.

Поет просить уряд своєї країни поставити над могилою Сталіна пильну варту, щоб не випустити його з труни. І ще здається йому, що Сталін має при собі телефон, щоб з того світу передавати накази своїм нащадкам, які є скрізь. У самому СРСР вони вже відставлені від діла і плекають на відпочинку троянди (видно, мова про Маленкова, Молотова, Кагановича), а деякі, причаївшись, сидять ще в апараті, сподіваючись, що прийде їм слухна година.

Поза СРСР Євтушенко називає ім'я сталінця Енвера Годжі, а хтось із залі додає: «І Мао». О, ні, про Мао ще рано! Але можна з певністю сказати, що як прийде час, коли можна буде назвати Мао поряд з Годжею, Євтушенко вхопить цю мить і перший напише поему, в якій картатиме китайського вождя, але тільки тоді, як буде натяк з Кремлю: «Вже можна!» І напевно ця поема буде надрукована, як і «Нащадки Сталіна», в «Правді».

Тут і вся таємниця популярності Євтушенка: він поет політичної кон'юнктури, який має добре чуття першим підхопити нове гасло партії і проректи його з своєї поетичної трибуни майже одночасно з тим, як це зробить Хрущов у черговій політичній промові. Може це зробити навіть так, що складатиметься враження, ніби він не йде за подіями, а випереджає їх, тільки це вже буде звичайна оптична омана. Він тільки найповніший виразник лінії партії і тому найекспонованіший в СРСР поет.

І в цьому розумінні, хоч і як цього хочуть за кордоном, Євтушенка не можна вважати речником протирежимової опозиції в СРСР. Це роблять ті, що видають такі підпільні журнальчики, як «Фенікс» у Москві (правдоподібно є аналогічні речі і в Києві). Але тих на легальні гостинні виступи за кордон не пускають, і Євтушенко з свого особливого становища допомагає партії неутралізувати їх вплив.

*

На цьому можна було б закінчити розмову про Євтушенка. І все було б, здається, правильним, але занадто спрощеним. Ми пересунули акценти на негативну характеристику Євтушенка як виразника політичних настроїв радянської молоді, щоб сказати, що насправді він

таким не є. І як зупинитися на цьому, можна переочити всю складність процесів, які відбуваються в СРСР під прикриттям політичних декларацій і партійних постанов. Ці процеси змушують КПРС маневрувати і пристосовуватися, іти на поступки громадській думці. Треба враховувати деякі нюанси хрущовського маневрування, і тоді, при правильності всього вищесказаного, позиція Євтушенка виявиться дещо складнішою, проблематичнішою.

Здійснювана тепер десталінізація, у якій помітне місце відведене Євтушенкові, відбувається дуже повільно, і за десять років по смерті Сталіна тільки з поверхні дещо змінила радянське суспільство, не заторкнувши його структурних основ, витворених сталінізмом (колективізація, знищення приватної ініціативи, диктатура партії, повна заборона свободи слова). В інтересі «нащадків Сталіна», не тих, проти яких пише Євтушенко, а справжніх, що стоять разом з Хрущовим при владі, здійснювати десталінізацію перманентно, щоб була видимість демократизації, і в той же час структурні основи сталінізму залишати непорушними, бо ж Хрущов в кінцевому рахунку на сталінізмі тримається. Ми не маємо змоги наводити цитати, але їх набралася б достатня кількість, щоб довести, що саме таку програму десталінізації можна вчитати у віршованій формі з творів Євтушенка, якщо хтось не зрозумів би її з політичних документів. У цьому причина популярності поета, з одного боку, і мистецької слабости його творів — з другого.

Для Хрущова, який на десталінізації зміцнює свої позиції, найголовніше питання: як далеко її можна допускати і коли застосувати методи свого вчителя, щоб її загальмувати. Хрущов досвідчений сталініст, і він безнастанно випробовує, чи гальма ще діють. Остання така проба відбулася під самий кінець 1962 року. За згодою особисто Хрущова було дозволено надрукувати в журналі «Новый мир» повість А. Солженіцина «Один день Івана Денисовича» з описом без прикрас режиму концентраційних таборів в СРСР. Щоб не подумали, що вже все дозволене, Хрущов майже одночасно з появою цього твору офіційно пішов на виставку московських мистців і заборонив абстрактне малярство, при цьому потерпів згаданий скульптор Неізвестний. Тепер усі підхоплюють гасло: «Творити для народу». Значить, гальма ще діють. Але ніколи не можна бути гарантованим, що вони не зірвуться. У цій грі з Солженіциним, Євтушенком та іншими Хрущов баянсує на лезі ножа: вистачає трохи перегнути в небажаний бік — і ці самі люди можуть відограти фатальну роллю в долі Хрущова і його режиму.

Як людина експонована, Євтушенко мусить пильно стежити, щоб ніде не зробити необережного кроку. Під час його виступу в Мюнхені здавалося, що він говорить не так до тисячної публіки, як до тих кількох невидимих осіб, що сидять у залі і нотують кожне його слово. Німецька преса може писати, що їй хочеться, він буде виправданий

своїми власними словами, які довірені люди пильно занотують і подадуть по належності.

Але як поет експресивний, що багатьма своїми речами радянській молоді може подобатися і захоплювати її, Євтушенко має вплив на сотні тисяч молодих людей, які, на відміну від нього, в своєму приватному житті, в товариських зустрічах, на вулиці зовсім не зобов'язані так пильно важити свої слова, вони йдуть значно далі за Євтушенка, і він спричиняється до того, хоч персонально й не відповідає за них. Там шириться справжній антирежимовий вірус. Євтушенко друкує свої поеми в «Правді». Ті ж, що не виступають з офіційних трибун, — видають «Фенкс».

*

Автор мусить признатися, що й він, разом з усіма іншими, вийшов із залі задоволений. Насамперед тим, що все відбулося так, як він наперед сподівався. Можна й треба брати Євтушенка з того й іншого боку, треба враховувати не тільки те, що хоче від нього Хрущов, а й ефект, зовсім Хрущову не бажаний. Але ширені за кордоном чутки, ніби Євтушенко такий, що може піти й побити вікна в Кремлі, явно безпідставні. Він просто новий тип культурного пропагатора СРСР на Заході, що прийшов на зміну колишньому сталінському висланцеві в Європу Іллі Еренбургові. Можливо, що й цікаве було б порівняння цих двох типів.

Еренбург був у повному значенні цього слова європейцем. Виїхавши в 1907 році з Росії до Парижу, він тут, а не в Росії, став поетом і белетристом, увійшов у коло європейської літературно-мистецької еліти, і сам перерахунок його ближчих чи дальших приятелів і знайомих вкрив би цілу сторінку іменами тільки найвищої ранги. Вистачить згадати лише тих, що тримаються в пам'яті з читання спогадів Еренбурга «Люди, роки, життя»: Пабло Пікассо, Фернан Леже, Модільяні, Олександр Архипенко, Анрі Матісс, Поль Елюар, Андре Жід, Франсіс Жам, Дієго Рівера, Аполлінер, Кокто, Гемінгвей. Властиво далі рахувати нема потреби, бо й трудно згадати визначну постать європейського літературно-мистецького світу нашого століття, з ким не зустрічався б Ілля Еренбург. Він тонкий знавець і цінувальник усієї модерної європейської літератури й малярства.

Євтушенко є стосовно цього прямою протилежністю Еренбурга. Мало хто звернув увагу на один характеристичний деталь з мюнхенського вечора: якась студентка в дискусійній частині поставила єдине присутнє питання — кого Євтушенко вважає своїм улюбленим поетом на Заході взагалі чи бодай конкретно в Німеччині. Євтушенко не знав, що відповісти, бо ледве чи й відоме йому хоч одне ім'я з західної поезії, тому просто втік від відповіді, відбувшись таким загальником: «Мені відомо, що в СРСР популярний Гайнріх Бель» (до речі, не поет,

а прозаїк). Отже Євтушенко, на відміну від Еренбурга, поет чисто російської традиції, на нього Європа не справила жодного впливу.

Ця відмінність між сталінським і хрущовським культурними амбасадорами в Європі може здаватися випадковою, нам одначе здається, що — ні. Сталін потребував людини, яка почувала себе в Європі, як дома, щоб використовувати свої зв'язки в інтелектуальних колах для організації політичних диверсій. І Еренбург був завжди при «ділі», коли йшлося про «народний фронт» у Франції чи громадянську війну в Іспанії. Він міг використовувати свої близькі зв'язки з інтелектуальним світом, щоб ширити в ньому ідеї комунізму, організовував світові конгреси культури, але так, щоб ініціатива виходила ніби не від СРСР, а від самих таки діячів культури Заходу, і на їх запрошення приїжджали делегації з СРСР з своєю пропагандою. При тому Еренбург виступав не як офіційний представник, а персонально від себе. Так що якби й стався який прикрий інцидент, від Еренбурга можна було відмовитися. Зате Еренбург мав концесію говорити на Заході далеко вільніше порівняно з усіма іншими, що за кордон виїздили тільки епізодично.

Місія Еренбурга на Заході скінчилася. Він ще їздить на конгреси, але культурними амбасадорами на його місце прийшли Євтушенко, Вознесенський та інші з молодшої генерації. Вони не мають завдання «іти в пролетаріят», встановлювати контакти з комуністичними партіями (навіть підкреслено ухиляються від цього) чи з лівими снобами типу Сартра. Вони приїжджають зовсім легально, і тереном їхньої діяльності є багатотисячна зала, у якій вони просто в обличчя капіталістичному світові говорять про переваги комунізму над капіталізмом. Ми, мовляв, визнаємо, що за Сталіна було погано, але тепер ліквідовано наслідки «культу особи», людина в нас найвища цінність, усі кохаються в поезії, а як завоюємо весь світ, наставимо прем'єр-міністром — «ніжність». Ця місія простіша від Еренбургової, вона не вимагає знання європейської культури, навпаки, чим більше істинно російський поет, тим більше враження. Очевидно, все обертається так, що й поезія губиться десь на другому пляні, лишається сама політична демонстрація на користь коєкзистенції. Які наслідки таких демонстрацій, не беремося судити, але публіку сантиментальні деклямації цих хлопців розчулюють.

*

З уваги на чисто політичний характер імпрези автор мусить признатися, що він вийшов з залі задоволеним і з тієї причини, що кількадесят присутніх українців у ході короткої дискусії, яка відбулася на закінчення вечора у формі питань і відповідей, мали такт не ставити Євтушкові питання про українську радянську поезію. Раз що мало кого на цьому вечорі поезія цікавила, подруге, Євтушенко — це

той соловей, який прислухається тільки до свого власного співу, і все інше, а зокрема ще українська поезія — річ для нього зовсім байдужа. Щонайбільше він відповів би якимось загальником.

При тому мимоволі думалося про ситуацію української літератури. От гастролюють по Європі й Америці Євтушенко і Вознесенський, Некрасов і Еренбург, деклямують про розквіт радянської літератури, а фактично тільки російської, яка за кордоном репрезентує всіх, та власне тільки про неї й мова, наче всі останні, в тому числі й українська, взагалі не існують.

Чи могла б, наприклад, на такі гастролі, як Євтушенко, поїхати за кордон Ліна Костенко? Ні. І не запросить її ніхто, а якби таке диво й сталося, — ні за що не пустять: нащо виносити в світ «український вопрос», який ми полагодимо в себе дома шляхом «злиття націй».

До речі, Ліна Костенко не поїхала б за кордон і будши російською поеткою. Є поезія кон'юнктурна, припасована до певної політичної ситуації; вона спалахує і робить галас, а промине кон'юнктура — про неї забудуть. Це Євтушенко.

І є справжня поезія, яка є сама в собі окремим світом, незалежно від того, на що сьогодні є попит на політичному ярмарку. Вона напевно є і в сучасній Росії, але такої поезії в советчині не люблять і поетів цього гатунку за кордоном не експонують. На Україні її представляють Ліна Костенко, Іван Драч, Микола Вінграновський, в особі яких не тільки відроджується нова поезія, а й (що важливіше) правильне розуміння її істоти.

Хай їх не пускають за кордон, щоб тут і не знали, що українська проблема існує. Найважливіше для нас, що українська поезія знову відроджується і «український вопрос» існує далі, хоч би й як його закривали від світу общеросійським Євтушенком.

СПОГАДИ

ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ: НА ПОХИЛІЙ ПЛОЩІ

Спогади і записки журналіста і дипломата.

Частина I. Рік 1919

I. НАРЕШТІ В РИМІ

Це було 6 жовтня 1919 року. Важко відсапуючись і пускаючи клубки чорного диму під закурений скляний дах величезної залізничної станції, наш поїзд поволі почав спинятися. В душі на хвилю стало тривожно, а в голові шамнулася думка:

— Отже, приїхали. Рим... Вічне місто... Серце й музей світової культури... Як то нас тут зустрінуть? Чи знайдемо ми тут працю?

Бо не цікавими туристами, пожадливими нових вражень від давніх руїн та новітніх і давніх мистецьких архитворів їхали ми з дружиною до Риму; і не побожними прочанами, щоб відвідати прославлені в усьому світі християнські святині — базиліки, церкви та катакомби, що про них стільки чули й читали, а безробітними пролетарями-інтелігентами в пошуках за працею для шматка хліба.

Увесь наш багаж і все наше майно складали три невеликі куфери, з котрих один був повний книжками. Були там вісім томів «Історії України-Руси» М. Грушевського, «Історія Зах. України» М. Василенка, три томи «Описания Старой Малороссии» Ол. Лазаревського і чимало інших рідких і цінних книжок з історії української культури, що мали служити мені, як я думав, виїжджаючи з Києва, як журналістові, оборонцеві, пропагандистові української визвольної справи при делегації Української Народної Республіки на Мирову конференцію в Парижі.

Виїхали ми з Києва в ніч 14 січня 1919 року спеціальним дипломатичним поїздом, переповненим членами нашої делегації та деяких інших менших місій, в напрямку на Тернопіль, Будапешт, Відень. І так розпочали новий рік і нове життя.

Мене було призначено до інформаційного бюро делегації з титулом редактора бюлетенів, а моя дружина, що працювала перед тим у міністерстві закордонних справ, їхала як урядовець делегації.

Нових дипломатів було так багато тому, що в уряді УНР було вирішено — з огляду на бандитсько-терористичну поведінку більшо-

вицьких військ, що загрожували вже тоді Києву, — рятувати, висилкою за кордон дипломатами якнайбільше української інтелігенції. Але доїхати до Парижу нам не пощастило. Вже в Відні ми довідалися, що французький уряд не ставить надто симпатично до української державної незалежності і зовсім не хоче мати в себе такої численної української делегації. Вже в початку лютого московські більшовики були в Києві, і наш уряд, досягнувши першої своєї цілі, себто вивізни численні кадри української інтелігенції за кордон, наказав, задля ощадження засобів на дальшу боротьбу, скоротити штати всіх дипломатичних місій, а в тому числі й особливо нашої делегації.

І так і я з дружиною опинилися за штатом і значить без служби і роботи.

«Нові дипломати», приїхавши з Відня, зробили жахливе враження на наших давніших дипломатів у віденському посольстві: вони були всі одягнені далеко не по-європейському, чужих мов майже не знали, і до дипломатичної служби, треба визнати, дуже мало надавалися. Тому, хоча на всіх папшортах вже були — ще в Києві — проставлені проїзні швайцарські візи, звільненням було сказано, що ті візи не дійсні і що вони мусять або вертатися на Україну, або в крайньому випадкові залишатися в Австрії.

Проте з України приходили не все втішні вістки, наша армія все далі відступала, і анархія та більшовизм все більше ширилися. Їхати на Україну не було фактично куди і ні до кого. У Відні ж панувало повоєнне безробіття і майже голодний стан. Моя дружина, в наслідок постійних хвилювань, втратила здатність перетравлювати і ту недостатню їжу, що ми діставали в австрійському пансіоні, і почала помітно занепадати на силах. Треба було щось робити, щоб вихопитися з цієї мишоловки, в яку ми, не хотючи, встряли. Наше посольство в Відні, на чолі якого стояв тоді відомий історик В. Липинський, пішло мені назустріч і виставило новий папшорт, в якому проставило новий мій фах — агронома! З цим фахом, мовляв, мені дадуть аргентинську візу, а з аргентинською мені дадуть проїзну французьку. Дійсно, в аргентинському консульстві мені візу проставили, але швайцарське відмовило, поки я не дістану французької. А як його дістати французьку, коли в Відні не було ще — після війни — ніякого французького представництва?!

Так із цієї комбінації нічого й не вийшло, але той папшорт з аргентинською візою і «агрономічним фахом» у мене на пам'ятку зберігся. А доля тим часом мене таки пізніше привела в Аргентину... далеко пізніше...

Порятував нас один із урядовців делегації, звільнений, як і ми, п. Шапіро, жид, що їхав як перекладач англійської мови, людина мила й товариська. Він, і його дружина, заприятелювали з нами і дуже співчували моїй дружині, що дістала типовий коліт. Він десь довідався, що запевнення в посольстві, ніби наші швайцарські проїзні

візи з Києва не дійсні, були неправдиві, і вирішив спробувати щастя. Проїхавши швейцарський кордон, він зробив те, чого не зробив ніхто з інших наших колеґ, що потраємо від нас теж були перебрався до Швейцарії: він дав телеграму:

— Приїздіть негайно!

Тим Шапіро, нема сумніву, врятував життя моєї дружини, і пізніше кликав нас їхати з ними до США, але ми подякували: Шапіро мали там родичів, а ми не мали навіть і знайомих, та і не хотіли відбиватися надто далеко від України.

Але цікаво, що як тільки ми переїхали швейцарський кордон і скуштували чудовий сніданок, про який і мрії не могли у Відні, у моєї дружини її хворобу нараз, як рукою, зняло. Винна була в тому, мабуть, не стільки віденська їжа, як тамтешнє постійне нервовє напруження.

Перед виїздом із Відня ми дістали, з розпорядження уряду, ліквідаційні і коли приїхали до Швейцарії, у нас було 32 000 австрійських корон. Ми їх змінiali на швейцарські франки, прожили на них у Швейцарії шість місяців, і коли, виїжджаючи з Швейцарії до Австрії, змінiali їх на австрійські корони, одержали знову... 32 000 корон. Коли б ми залишалися в Австрії, наші гроші дуже швидко, в наслідок інфляції і дорожіння життя, розвіялися б, а так вийшло, ніби ми в Швейцарії прожили шість місяців задурно, і нам залишилася та сама сума (не вартість) грошей, що була в нас перед виїздом.

Але в Швейцарії французької візи ми таки не дістали. Не мали французи симпатії до українських дипломатів... та і взагалі до українців.

21 вересня я написав листа до Дмитра Антоновича, сина відомого нашого історика проф. Володимира Боніфатієвича. Він очолював українську дипломатичну місію в Римі, і я його досить добре знав із праці в Центральній Раді, один із основників якої він був, а потім міністром морських справ. Знав він і мою дружину, що завідувала протягом усього існування Центральної Ради інформаційним бюро. Знаючи з свого боку культурно-мистецькі зацікавлення Дм. Антоновича, відомого вже тоді мистецтвознавця, я підкреслив у листі до нього, що «передо мною стоїть велике і трудне завдання скласти „Історичний словник української культури XIV-XVIII ст.” — завдання, що потребує довгих і довгих років напруженої праці. Для здійснення його я вже зібрав чимало матеріалів (більша частина його переховується в Д. Щербаківського)...» Пригадую це тепер тут, бо з того «Словника культури» виросла згодом «Мала українська енциклопедія», а матеріали, що переховувалися в Д. Щербаківського, пізніше загинули... Отже, запитував я в своєму листі, чи не міг би я знайти якої праці при місії, що дозволила б мені віддатися в вільний час науковій праці, яка мене далеко більше спокушає, ніж політична чи дипломатична.

Через три дні дістав відповідь:

«Високоповажаний Пане!

Дістав Вашого листа з 21 вересня, на який спішу Вас повідомити, що дуже розумію Ваше становище, бо так само не маю ніякої охоти до політики і дипломатії, а їхав до Італії, маючи надію, хоч почасти тут повернутися до праці, до якої звик і з якою зжився.

Але мушу сказати, що не судилося. Ось уже три місяці я в Італії, а чи був я три рази на хвилинку в якому музеї, щоб лише глянути, не кажу — попрацювати?

Розуміється, з охотою все, що можна для Вас, як колеги, зроблю. Коли для Вас ходить про те, щоб не вмерти з голоду і мати багато вільного часу, щоб попрацювати, то це зробити можна. Штатних посад у нас немає. В. Мазуренко (радник місії — Є. О.) їздив до Відня клопотатися про збільшення наших штатів, але йому не пощастило. Можемо мати тільки п'ятеро членів місії, і всі вони вже є. Бути в штатах — це значить добре заробляти, але не мати вільної хвилини для своєї праці. Бути поза штатами, по вільному найму, значить заробляти дуже злиденно, але й роботи можна мати дуже мало. Щось із цього другого можу придумати для Вас. Напр., години дві робити в пресбуро. Але для цього Вам треба переїхати до Італії. В цьому, при нинішньому стані, не маю сили допомогти. Я можу, скільки завгодно, давати візу поза Італією. Отже, приїздіть, а тут якось влаштуватися можна буде. Відданий Вам Антонович.

П. С. В Лютрі на самому березі озера мешкає старий (років 60) заслужений українець Юр'єв. Побачте його й перекажіть йому від мене поклін і привіт. Вам, як історикові, він зможе багато розказати навіть для запису. Ми такі бідні на мемуари і спогади!

З поважанням Дм. Антонович.»

Хоча ми й жили саме в Лютрі, проте старого Юр'єва не знайшли. Власник пансіона, в якому ми жили довший час, п. Баатар був мером, себто головою цього мальовничого й симпатичного міста, розкиненого по горбовинах-терасах понад Ліманським (Женевським) озером, і мав у своїх руках реєстр чужинців, що проживали в місті, але про Юр'єва він нічого не чув.

Зрештою, ми над тим надто й не розбивалися — наші думки вже летіли до Риму. Ми знали, що дістати українцям італійську візу незвичайно тяжко. Не далі, як місяць тому наші приятелі Іван та Зінаїда Мірні, що їхали з нами з Києва у складі делегації до Парижу (він був скарбником делегації, а за Центр. Ради державним секретарем) і залишилися в Швейцарії, не доїхавши до Парижу, не вважаючи на велику підтримку нашого посольства в Берні, що мало добрі зв'язки з італійцями, одержали від італійського консульства рішучу відмову візувати їх пашпорти для поїздки до Риму. Тому треба було насамперед поспішити вибратися з Швейцарії до якоїсь іншої країни, де могли б знайтися більш сприятливі обставини. У Відні була тепер війсь-

кова італійська місія, і наше посольство, як офіційно визнане, могло мати з нею зв'язки.

Але в Відні нам не змогли допомогти. Проте видали мені на руки «кур'єрський дипломатичний пас», у якому засвідчувалося, що я віз до української дипломатичної місії в Італії державну пошту, запечатану державною печаткою, і порадили їхати до Інсбруку, ще окупованого італійським військом. Там ніби дають перепустки до Італії, хоча з українців ще ніхто з того не скористав.

Поїхали. Хоч ніхто не піддавав нам рожевих надій.

Повоєнний Інсбрук не справив на нас приємного враження. Після чистих світлих швейцарських міст, повних дерев та квітів, тут відчувалася ще недавня війна і чужинецька окупація. По вулицях вітер здіймав хмари курави, і височезні похмурі гори, що ніби висли над містом, чавили на голову й груди.

Біля будинку італійської воєнної команди натовп народу, величезна черга. Безконечні розмови на тему, як би то дістати перепустку до Італії. Оповідують, що видають їх з великими труднощами. Але якась старенька жінка каже біля мене:

— Найлегше дають тим, хто мусить їхати лікуватися.

Глянув я на мою дружину. Стоїть вона худа та бліда. Навіть шість місяців доброго життя в Швейцарії не змогли поправити їй здоров'я, підірваного перед тим у Відні.

— Ходім до лікаря!

Лікар, не вагаючись, видав свідоцтво, що моя жінка потребує італійського сонця, а молоді італійські старшини, глянувши на свідоцтво і на мою дружину, галантно побажали нам щасливої подорожі!

Між іншим, хоч ми й були вже п'ять років одружені, усі приймали нас за молодожонів... і, може бути, тому нам щастило...

Другого дня вранці ми вже їхали до Італії, веселі й життєрадісні.

Але на італійському кордоні, у Бренеро, мої книжки завдали нам чимало клопоту. Мене викликано до цлової контори, і там митні урядовці довго роздивлялися їх, крутячи на всі боки, ніби з того могло прийти їм розуміння української мови. На нещастя, і моя італійська мова тоді була ще не надто переконлива, а час біг, а поїзд виявляв безсумнівні наміри залишити мене тут на безконечні розмови. Я хвилювався, бож всі гроші й документи і квитки в мене, і, якщо поїзд поїде, Ніна опиниться в дуже трудній ситуації... Ледве-ледве пощастило мені переконати митників, що ці підозрілі книжки, невідомою мовою видруковані, звичайні собі наукові книжки, і що сам я — науковець, їду студювати до Риму і тому потребую книжок до студій. Не знаю, чи допоміг мені й мій кур'єрський дипломатичний паспорт, але в усякому разі митники нарешті махнули рукою і поставили на куферку потрібні хрещики. Хапаю куферки — і біжу щосили.

Саме в пору!

Перед поїздом, де наш вагон, стоїть купка людей, і Ніна, на ниж-

ній приступці витримує наступ кондуктора, який домагається, щоб вона або зійшла додолу, або увійшла в вагон. Але Ніна не слухає, вона не хоче їхати без мене і марно намагається з'ясувати, що жде чоловіка. Її гарна французька мова мало допомагає, а українська ще менше...

Через неї поїзд вже спізнився з відходом на п'ять хвилин, і кондуктор лютував, пасажирів повиставлялися з вікон, намагаючися зрозуміти, в чому справа. Але все покищо обмежувалося на галасі. Кондуктор, із звичайною італійською чемністю, не наважувався вжити супроти молодій жінки, та ще й чужинки, грубої сили і безпомічно вимагував руками.

Мою появу всі вітають майже оваційно. Жінка мало не кидається мені на шию, але не цілує мене, бо я надто мокрий від поту. Кондуктор сквапно хапає мої валізки і допомагає мені всадити їх у поїзд, бо носіїв ані сліду, потім замикає двері, свистить і привітно махає нам рукою:

— Щасливої подорожі!

Поїзд, нарешті, на загальне задоволення рушає, і ми починаємо подорож по Італії.

Думали спинитися один день у Фльоренції, але йшов дощ. Поїхали просто до Риму.

Дивилися пожадливо на нові, такі відмінні від уже знаних краєвиди; пробігали безконечну низку темних тунелів, що наливали вагони терпким смердючим димом; просмикувалися через мости, поперекидунані через порожні сухі річища, вкриті білим гладким камінням; оглядали голі, безрадні Апенінські гори, такі бідні й миршаві в порівнянні з швейцарськими, і тосканські зелені горби, вкриті садами та тородами. Бачили високі струнки кипариси, розложисті пінії, сріблястосірі оливки, але, на наше здивування, ніде не бачили пальм.

— Пальми, — пояснює нам смуглявий, привітний італієць, — побачите в Римі, а на північ від Риму тільки на Рів'єрі.

І ось, нарешті, змучені 36-годинною їздою, виснажені безсонною ніччю і попередніми хвилюваннями, таки приїхали...

Через відчинені вікна вагону побачили на пероні маленьку купку людей, що зустрічали своїх знайомих, і цілі юрби смаглявих, худих носіїв, що зграями голодних вовків накидалися на нечисленних тоді чужинців. Після війни туристичний рух в Італії, майже головна підстава державного бюджету і заробітків населення, ще не встиг відновитися.

Нас ніхто не зустрічав. Я вислав був, правда, телеграму Дм. Антоновичеві, сповіщаючи наш приїзд, але телеграма пішла спочатку до Відня, мабуть, на цензуру, і Антонович одержав її аж 10 жовтня, себто чотири дні після нашого приїзду!

Носіїв нам не пощастило обминути. Тільки ми вийшли з вагона, як юрба їх обступила нас зо всіх сторін, і перше ніж ми могли зорієнтуватися, куди нам іти, один із них, найспритніший, несподівано

вихопив у мене з рук куферка і побіг чим дуж.

Я за ним:

— Куди він? Тримайте! Заждіть!

Куди там! Няздогнав у самого виходу, де відбирають квитки. Намагався відібрати куферка, — не віддає. Вигукує:

— Отель! Отель! Кароцца! (візник).

Довелося примиритися. Не битися ж із ним... Надійшла й Ніна.

— Ну, гаразд... Ведіть нас до візника.

Перед станцією було їх там сила. Портъери різних готелів уже теж були нас обступили, вигукуючи кожний назву свого готелю, але наш носій на них не зважав, поклав наші валізки на двоконного візника, запросив нас сідати, сам сів біля візника на передку, і поїхали.

Ми були такі змучені й втомлені, що не мали сили реагувати. Не мали сил й придивлятися до вулиць Риму, якими їхали. Зацікавив нас тільки один великий водограй, притулений до муру із бородатим Мойсеєм, але не було часу приглядатися.

Іхали ми, зрештою, недовго, яких 15 хвилин, і спинилися на невеличкій, неймовірно брудній площі з водограєм посередині (це була площа Барберіні) перед готелем «Пінчо» дуже сумнівного вигляду. Після привітних, чистеньких швейцарських пансіонів та елегантних, а то й пишних віденських готелів цей готель, чи пансіон, «Пінчо» викликав у нас сумні думки. Але господар завів нас до великої кімнати, встеленої геть чисто одним червоним килимом, і чисті ліжка перемогли наші сумніви. Хотілося відпочити і заснути.

Аж тут виявилось, чому наш носій приїхав разом із нами. Він чекав винагороди за те, що «знайшов кімнату». Дарма, що готель стояв порожнісінький, як і інші готелі, і що таких кімнат було, очевидно, по всіх усюдах на вибір! Носій, домагаючись винагороди, і то 25 лір, досить значної суми грошей на той час, як ми пізніше довідалися, — впадав у такий газард, так вимахував руками і завертав очима, що ми поспішили ліквідувати справу...

Нарешті залишаємося самі. Хочеться спати. До того вже таки й пізній час. Нараз двері кімнати тихенько прочинилися і в них просунулася чиясь голова з цілою копицею чорного скуйовдженого волосся і блискучими очима на смаглявому обличчі. Вона з цікавістю оглядає спершу нас, потім усю кімнату і — так само мовчки й поволі зникає за знову зачиненими дверима.

Ми — вражені і стурбовані. Ці смагляві обличчя з блискучими очима ніяк не збуджують нашого довір'я. Йду до дверей і пробую замкнути двері — замок не функціонує...

Дзвоню до господаря. Запевняє, що завтра все буде в порядку, а, зрештою, нам нема чого турбуватися: тут ніяких прикрих випадків не трапляється.

Але ми маємо сумніви. Аджеж ще так недавно в Києві треба було не тільки замикатися на всі замки, але й варту по черзі біля брами тримати...

Вирішуємо — забарикадуватися.

Я тягну стіл. Приставляю до дверей. На стіл ставлю велике крісло, але при кволому світлі маленької лампочки на стелі не помічаю, що однією ніжкою ліжка перекидаю каламар, повний чорнила.

— Боже мій! Що ти наробив! — чую переляканий голос Ніни.

Цівка чорнила збігає зі стола на червоний килим. Під столом уже велика пляма, що все поширюється.

Хапаю першу річ, що знаходиться під рукою — готелевий рушник, і починаю затирати. Але пляма на килимі розпливається, а рушник перетворюється в брудну ганчірку. З розпачем дивлюся на свою працю і клену оту голову, що не знати чого оглядала нашу кімнату.

Непоправного не направиш. З пересердя кидаю рушник у куток біля відра, де умивальник, і лягаю спати.

Спали ми, як праведники у раю без снів і кошмарів. І тільки під самий ранок мені здалося, що якась голова ломить мої барикади. Але то заторохкотіли візники по забрукованій площі (автомобілі були ще тоді рідкістю).

Барикаду перед дверима я зараз же розібрав, як тільки встав. І то була саме пора, бо покоївка вже несла нам сніданок — каву з молоком і маслом, але без конфітури, до якої ми звикли в Швейцарії. Побачивши величезну пляму на килимі, вона ледве не випустила таци з сніданком і побігла до господаря.

Я довго і старанно вияснював господареві, що вина за пляму спадає на двері, що не замикаються, але він не слухав моїх вияснень, розводив руками, прицмокував ротом, підносив очі до неба і присягався, що килим той коштує тисячі лір, і що його безповоротно і непоправно знищено, і тому я мусітиму за нього заплатити.

Нарешті це мені надокучило, і я йому заявив, що сьогодні виїду до другого готелю, де двері замикаються, і що я йому, зрештою, можу заплатити хіба за той шмат килима, де зроблено пляму (Ніна додивилася, що він був зшитий з метрових квадратів грубої червоної тканини). Я приїхав до Риму як дипломат української місії, і маю тут впливових людей, які не дозволять мене так безсоромно обдирати...

Почувши про мої дипломатичні якості й знайомства, господар значно зм'як і приобіцяв, що коли я зобов'язуюся залишитися в його готелі ще бодай тиждень, то про той нещасний килим він уже більше й не згадуватиме.

На цьому ми й погодилися.

І от з'являється знову покоївка, стає навколішки і починає працювати: то лле молоко, то тре цитриною, то соли підсилає. Пляма блідне, скорочується... За півгодини — ніби її ніколи й не було!

— Коли б ви мене були зразу покликали, каже нам покоївка з докором, — було б легше і скорше цю пляму вивести... і рушник лишився б незаплямлений.

За рушник ми заплатили, а за килим уже потім дійсно ніхто не

згадував. Та й не було чого... До того ж два дні пізніше несподівано помер син господаря, батьківська надія, а ще через тиждень ми переїхали до великого гарного пансіону Жірдардет на площі Есквіліно, де й прожили цілий рік.

II. ПЕРШІ ЗУСТРІЧІ

Перші мої відвідини були, розуміється, у Дм. Антоновича, голови місії.

Я вже знав, що він живе у готелі Ексельсіор, при вул. Венето, і портьє мого пансіону пояснив, що звідси — дві хвилини ходу. І дійсно, простудіювавши малу міста, я переконався, що віа Венето — досить коротка вулиця: одним кінцем вона впирається в п'яцу Барберіні, де знаходиться мій пансіон «Пінчо», а другим у корсо д'Італія, де була канцелярія нашої місії.

П'яцца Барберіні і віа Венето, як зрештою і весь Рим, були в 1919 році зовсім не такі, як тепер, коли ми маємо вже перед собою не тільки наслідки великої розбудовної праці фашистського імперіального уряду, що намагався зробити з Риму столицю нової імперії, але й несподівано великий розріст Риму після другої світової війни, коли він став двомільйоновим містом. У 1919 році він нараховував натомість яких 600 000 мешканців. Фашистський уряд зніс без жалю цілу низку брудних, обдертих кількаповерхових будинків, що закривали в 1919 році з півдня суворі лінії величного Барберінського палацу, справжньої краси римського ренесансу; прорізав між ним і готелем Брістоль нову вулицю королеви Олени, яка сполучає тепер п'яцу Барберіні з головним дворцем; поздіймав рейки неукладистих голосних трамваїв, що від них, коли я жив у «Пінчо», тремтіла підлога в хаті і дзеленькотіли привіски на лямпі; відмолодив старого Тритона, що в середині площі пускав до неба тонку цівку води — в 1919 році не можна було навіть зрозуміти, чому цей водограй творчости славного Берніні, творця барокко, викликав свого часу хори похвал і вигуки захоплення.

Тільки, коли в 1932 році з нього, з допомогою особливих хемікалій, було знято грубий шар вапнистого наросту, подекуди до шести сантиметрів завгубшки, він випростав перед здивованими римлянами своє струнке, гарне тіло, що в 1919 році представлялося мені, як безформна маса...

Від п'яцца Барберіні віа Венето, затінена високими плятанами (пізніше, на жаль, вирубаними, — на їх місце було посаджено мізерні малі мімози, бо плятани здалися тодішньому голові міста «надто провінціяльними»), здійснюється досить помітно вгору, повертаючи то праворуч, то ліворуч. По боках вулиці підносяться тут тепер пишні палаци — в 1919 році нічого цього не було. З лівого боку чіплялися

один за одного низенькі, незграбні, порепані будинки житлових хат, а по правому боці — бігли мури монастиря Капуцинів, церква якого з подвійними сходами тепер зникає серед міністеріяльних будинків, що виникли тут за фашизму.

Не доходячи до готелю Ексельсіор, — величної озії галасливо-готелевого стилю з чисельними бальконами, льожами і гостроверхою вежею, мимоволі звертав увагу кожного чудовий рожевий палац, що при вечірному освітленні видавався таким казково-легким, здавалося, він ось-ось мав би підвестися і розтанути в блакитному повітрі. Це був палац королеви Маргарити, матері Віктора Емануеля. По її смерті тут були один час фашистські синдикати, а потім посольство США, що закупило всю цю дільницю.

Проти палацу королеви знаходився великий готель «Реджина» (королева), а трохи вище, майже проти готелю Ексельсіор у Святому ювілейному році (1925) вибудовано було готель Амбасадорів, що робив собі рекламу як «найдорожчий готель Європи», розраховуючи головне на американських снобів. Ця реклама спокусила була свого часу й московських більшовицьких дипломатів, що, після підписання комерційного договору з італійським урядом, уважали найвідповіднішим для представників «робітничо-селянського уряду» дати бенкет представникам фашистського уряду саме в цьому найдорожчому готелі.

Проте, і цей обід, де шампанське лилося рікою, а столи ломилися від московських «закусок» на чолі з ікрою, не врятував найдорожчий готель від банкрутства, і пальма першости повернулася до готелю Ексельсіор.

Голова української дипломатичної місії зустрів мене дуже привітно, але й дуже здивовано:

— Яким чином? Як це ви приїхали?

Оповів — так і так.

— Маєте, видно, щастя. Тут ніхто з нашими пашпортами приїхати не може. Скільки тут із тим клопотів, неприємностей і — жадних наслідків! Та і ми самі скільки перемучилися, поки сюди дісталися, коли б ви знали...

Антонович оповів, що члени його місії, на чолі з радником В. Мазуренком, приїхали до Риму без дозволу італійського уряду на візи, отримані в Києві від якогось тамтешнього консула. Сам же він, уважаючи, що йому, як уповноваженому міністрові, не випадає їхати «на шармака», залишився був у Швейцарії чекати наслідків прибуття місії до Риму, що мала добути йому офіційну візу. Чекати прийшлося йому досить довго. Прибув Д. Антонович до Риму аж 18 липня, після того, як В. Мазуренко витримав не абиякі баталії в міністерстві закордонних справ, директор політичного департаменту якого Мандзоні знаходився під впливом колишнього одеського консула Майоні, приятеля французького консула Енно, що неприхильним для укра-

інців насвітленням подій на Україні чимало пошкодив українській справі в державах Антанти в 1918-1919 рр.

Мандзоні навіть викликав В. Мазуренка до себе і в присутності Майоні загрозив вислати всіх членів української місії з Італії, якщо вони не припинять своєї діяльності, про яку вже почали з'являтися вістки в італійській пресі.

Але В. Мазуренко тримався твердо й гідно і заявив, що місія виконує доручення свого уряду і від виконування того доручення відмовитися не може.

— Ви привласнюєте собі титули, на які не маєте права. Ми не можемо визнати за вами титулу «дипломатичної місії». Ви для нас цілком приватні люди. А ви подаєте меморандум до прем'єр-міністра, як голова дипломатичної місії. Я вимагаю, щоб ви скреслили в меморандумі цей титул і подали його як приватні особи.

— Це неможливо. Мій титул надав мені мій уряд...

— Ми не визнаємо вашого уряду...

— Але його визнають інші держави, і ми надіємося, що й Італія, у власних інтересах, захоче його визнати... В усякому разі п. міністер прийняв меморандум у тій формі, в якій його було подано, і, значить він ніяких змін не потребує.

На щастя, В. Мазуренко через давніх українських емігрантів — Ів. Гриненка, Вс. Шебедева та Таїсу Бальман, що ще до приїзду місії заклали тут Український Центральний Комітет (який, хоч і називався «центральною», складався тільки з тих трьох осіб, бо більше тут українців не було), устиг зв'язатися з дуже впливовим депутатом соціалістом Біссоляті, який влаштував В. Мазуренкові побачення з міністром колоній Кольозіумом, а той відразу зрозумів всю вагу для Італії самостійної України. Ще перед тим В. Мазуренко, з допомогою тих же Гриненка та Шебедева, побував у міністра громадських справ, теж соціаліста Бономі, який і влаштував В. Мазуренкові побачення з Борсареллі, що виконував обов'язки міністра закордонних справ. І Біссоляті і Бономі були соціалісти, і наші емігранти, Шебедев та Гриненко, В. Мазуренко та Дм. Антонович, і весь український уряд були соціалістами, і тому знайшлася відразу спільна мова.

Перше побачення, призначене з Борсареллі, було відмінене, — в останню мить, під'юджений Мандзоні та Майоні, він відмовився прийняти голову української дипломатичної місії, але Бономі цієї справи так не залишив, і 15 травня таки відбулася розмова з Борсареллі, який навіть приобіцяв допомогти переїздові Дм. Антоновича до Риму, але пізніше, бо, під натиском Мандзоні, заявив, що без дозволу з Парижу, де знаходився тоді голова італійського уряду, Орляндю, переїзд Антоновича до Італії неможливий.

Не задовольняючись таким успіхом московські білогвардійські кола почали натискати на Мандзоні, щоб той поклав взагалі кінець вській діяльності місії. Але тут то й натрапила коса на камінь: в наслі-

док скарги В. Мазуренка до Бономі й Біссолаті, Мандзоні й Майоні дістали офіційну догану за перевищення влади, а Антонович дждав-ся нарешті офіційної візи.

Але хоч італійський уряд і впустив голову української дипломатичної місії (що називалася ще й «надзвичайною») до Італії, все ж офіційні зв'язки з нею не наважувався нав'язати. Увесь серпень пішов на здобуття побачення Антоновича з прем'єром або бодай міністром закордонних справ. Аж нарешті 3 вересня голову місії прийняв виконуючий обов'язки міністра закордонних справ Борсареллі. Розмова з ним тривала півтори години, при чому українську справу було висвітлено з усіх можливих точок погляду.

Від цього побачення українську дипломатичну місію визнано офіційно (не офіційно!), і міністерство ввійшло з нею в фактичні (але не формальні) стосунки — уникаючи листування з місією. Само ж міністерство приймало від неї всі ноти й заяви і ставило візи на тих паспортях, які подавала місія. Воно навіть вимагало, щоб на українських паспортах були обов'язково візи місії. Крім того, голова місії взяв на себе відповідальність за всіх українських громадян, що переїздить через Італію чи знаходитимуться в ній.

Ось такий був стан справ, коли я приїхав до Риму з українським паспортом, але без візи на ньому з якоюсь окремою малозначущою перепусткою, без відома міністерства.

Тому Антонович порадив мені літи, не гаючи часу, до канцелярії місії на Корсо д'Італія 6 і дати там наші паспорти, щоб їх завізувати в міністерстві.

В канцелярії місії, що займала гарне помешкання з дев'яти просторих кімнат на другому (т. зв. «шляхетному») поверсі (з ліфтом), знайшов я тільки урядовця Сергія Пащенко, молодого гарного чорнявця, що повнив обов'язки секретаря місії (секретар М. Єремійв був відкомандирований на директора пресового бюро). З Пащенком ми були знайомі з Швейцарії, де члени італійської місії перебували деякий час, і він зустрів мене дуже приязно.

Поздоровивши мене з приїздом і висловивши й своє здивування з приводу мого щасливого переборення досі для інших непереборних труднощів, він показав мені все помешкання місії і вивів потім на відкриту терасу, що виходила до великого парку з високими стрункими пініями:

— Вілля Боргезе, — сказав він, поводячи захоплено і гордовито рукою, ніби то була його власність.

Це був дійсно чудовий парк на чотири квадратних кілометри з скарбами природних і мистецьких краєвидів і з відомим музеєм, де переховуються архитвори Берніні, Канови, Тіціана та інших світової слави мистців.

Але моя душа ще не сприймала тоді краси італійських краєвидів, що в них головну роль відіграє гра півтонів та ліній в порівняно

обмежених рамках. Моя душа була ще повна тоді спогадів про веле-тенські красивиди швайцарських гір, де ми з Ніною, ще тільки місяць тому, з альпійськими палицями в руках і рюкзакми за плечима, де-сять днів підряд впливалися безконечними обр'ями, що відкривалися з масивів Юнгфрав, з зелених і розлогих гір Грюневальду, з великих мас Ронського льодовика... Що могли мені сказати в ту мить рівні лінії струнких дерев, що стояли, мов колони, у величному соборі, вкриті зеленкувато-синьою димкою, і що пізніше я й сам показував іншим з неменшим захопленням, як мені С. Пащенко?

Моя душа була ще закрита для такої краєви.

Від Пащенка я довідався, що в канцелярії місії працює лише він та Сергій Мако, позаштатний аташе. Він — сибіряк, але одружений з українокою, полтавкою, інтелігентною жінкою, що його «українізує». Він мистець, маляр, давній приятель Д. Антоновича, який його й виписав. С. Пащенко провадив внутрішню канцелярійну працю, Мако — зовнішні зносини і дипломатичні інформації.

В. Мазуренко, радник місії, мав самостійний торговельний відділ. Йому допомагав Вс. Шебедів, емігрант із 1905 року. Я повинен би його знати, бо він дописував часто до «Киевской Мысли» під псевдонімом — Христ'ян. Це — колишній російський соціаліст-революціонер, що брав участь в експропріаційних актах, між іншим в Петербурзі в Фонарному перевулку, після чого він і опинився за кордоном, а інших учасників цієї експропріації переловлено і повішано. Говорити по-українському він не вмів, але від вибуху української революції заявив себе українцем і був співосновником Українського Центрального Комітету, складеного з трьох осіб. Всі вони люди інтелігентні, меткі, енергійні й чимало вже допомогли місії, особливо в перших кроках її діяльності. Всі вони працювали у пресовому бюро, на чолі якого стояв М. Єремів, якого Пащенко заступав тут у канцелярії.

Був ще в місії аташе Андрій Чехівський, брат Володимира Чехівського, відомого політичного й громадського діяча: на ньому лежала бухгалтерія та візування паспортів. Отже, наші паспорти мають йти до нього.

Поза тим є ще тут місія для військово-полонених (кол. австрійської армії), на чолі якої стоїть О. Севрюк. Працювали у ній ще отаман Іван Коссак, секретар Бандрівський, урядовець Парфанович та італієць д-р Інсабато.

Була ще й місія при св. Престолі, але там тепер тільки секретар М. Лучинський, якого я мусів добре знати, бо він належав до паризької місії... Голова ж місії при Ватикані, гр. Тишкевич, тепер у Парижі.

Ще б пак не знав би я Лучинського?

Його було відчислено поза штат разом зо мною, і ми разом із ним, його жінкою Тетяною, та Шапіро, що виїхали до США, шукали пляхів до Швайцарії, аж поки Шапіро не проклали той шлях... Разом

потім жили ми в одному пансіоні в мальовничому Уші, під Льозанною, де разом обурювалися на інтриги місійних діячів та на химерну нашу долю, що не знаходила застосування для нашої молодой енергії... Потім ми переїхали до Лютрі, а Лучинські з Храпками та горбатим Лозинським вибралися в подорож по Швейцарії. Нараз картка:

«Шановні Панове! Несподівано мусіли повернутися додому, бо нас виставляють з Швейцарії. Не маючи часу з Вами попрощатися, ми Вам за очі посилаємо наше привітання. У служниці нашого пансіону залишаємо Вам рукавичку і два франки, які не встигли Вам віддати. Наша адреса: Відень, готель Кайзерін Елізабет...»

Це було в червні. Після того — нічого. Аж ось відшукався слід Тарасів!..

Пообідавши в пансіоні, ми довго, аж до вечора, блукали вулицями Риму, повними контрастів мізерії і величі, чарівної краси і відразливої гидоти...

Увечорі, портьє подав мені картку:

«Дорогий Євгене Дометовичу! Заходив до Вас, але, на жаль, не застав. Якщо прийдете до 10 години, заходьте на віа Сіцілія 66, помешкання Чеховського. Ми будемо в нього. Якщо ні, то я завтра зайду до Вас о год. 9,30».

На картці видруковано (по-французькому): «Мішесь де Єремійв».

Ми були надто втомлені, щоб ще кудись іти, але я записав у щоденнику:

«Колишній секретар Центральної Ради, член Центр. Комітету Укр. соц.-демокр. партії, М. Єремійв, походить із дворян, поміщиків і, знайшовшись за кордоном, уважав потрібним додати до свого прізвища оте шляхетське «де», якого в Україні не було. Коли б він був у Німеччині, то, очевидно, замість «де» стояло б «фон»... Цікаво, чи соціал-демократія визнає дворянські привілеї?»

ІІ. МІЖ ДВОХ ВОГНІВ

Михайло Михайлович Єремійв увійшов до нашої кімнати, як завжди, швидким елястичним кроком; невеличкий на зріст, худий, пружистий, він не дурно вправляв різний спорт, із фехтуванням включно. Розумні, швидкі очі вмить усе обігли, оглянули, зміряли, а довгий ніс гумориста-сатирика, що писав талановиті фейлетони у віденській «Волі», пригадав мені ніс Гоголя...

— Отде ви отримали мою телеграму, — сказав він після перших привітань та запитів про здоров'я спільних знайомих.

— Яку телеграму? — здивувався я.

— Таж я вислав вам телеграму, щоб нетайно приїздили, і пропону-

— Пан Онацький.., еслі не ошібаюсь... Очень пріятно. Я — Шебедев. Он же — Християн.

В його цікавому обличчі було щось від фавна, і від людини, що звикла думати. Справжній тип богемного журналіста, зрештою досить симпатичний.

— Дуже приємно, — привітався я з ним. — Багато вже чув про вас. Дуже радий, що матиму приємність і честь з вами разом працювати. Буду вчитися від вас...

— К вашим услугам... Ви меня простіте, что не гаварю по українськи, — так жізнь сложілась, що пріходілось всьо жіть поза Україною...

— Байдуже!.. Не мова вирішує справу, а серце й переконання...

— О, мое серце всегда з українцями. І я счітаю, що каждая нація должна іметь право жіть, как хочет... А Украина і подавно... з ея історією, з ея багатствами...

— Як добре сталосся, — перервав я, що наша місія, пріїхавши до Італії, знайшла вас тут і змогла покористуватися вашим досвідом і зв'язками. Я знаю, що ви і пані Бальмен дуже багато зробили для місії...

Він кумедно розвів руками і — без зайвої скромности:

— Так, ето правда. Пріїхалі люди — ні язика, ні знакомства, как в лесу ходять. Ну, а у меня, старого журналіста, что столько лет работал для «Киевской Мысли», знакомств, хоч отбавляй. Сделалі, что могли, і ещо сделаем, что сможем...

Пані Липовецька-Бальмен Таїса... Русява, гарна, висока, струнка й гнучка, як тополя. Ще зовсім молода. Липовецька — це, здається, її дівоче прізвище, а Бальмен — англійське. Віїхавши рано з рідної Волині за кордон, вискочила тут необережно за якогось англійця, з яким не зійшлася ні вдачею, ні інтелектуальними зацікавленнями... Мусіла його покинути, залишивши йому, з болем у серці, сина, єдину дитину. Тепер живе з Шебедевим, що, напевно, дуже мало походить на того англійця. Вони мають тут же, у прес-бюрі, кімнату і кухню.

Як і Шебедев, вона не говорить по-українському. Але намагається говорити, і якщо з Шебедевим справа щодо мови виглядає безнадійно, Липовецька напевно її скоро опанує. Вона мені зрештою й сама зараз же заявила:

— Будьте певні, пане Онацький, я ще буду говорити по-українськи, і то скоро!

Певно. Вона робить враження дуже здатної, обдарованої людини. Грає на піаніно і співає. Отже має добрий слух — напевно скоро вивчиться. Аби охота. Але охота, здається, є. Енергією і амбітністю від неї так і пашисть.

З захопленням оповідала мені, як їздила з конференцією про Україну на провінцію до міста Єзі, і який там мала успіх:

вав вам посаду в моєму пресовому бюро на 1 000 лір місячно та ще й рядкову платню за кожну видруковану статтю...

— На жаль, не отримав від Вас жадної телеграми. Антонович написав мені листа, в якому повідомляв, що коли б я дістався власними силами до Італії, то роботу він мені знайде. От ми і приїхали. І дійсно, він учора запропонував мені посаду в пресбюрі за 1 000 лір... про рядкову платню не згадував.

Єремійв схвилювався і почав нервово ходити по кімнаті.

— Так отже — до кого ви приїхали? — спитав він мене прикро.

— До мене, чи до Антоновича?

— Не розумію вашого запиту. Ви, правда, писали мені, що були б дуже раді, коли б я зміг приїхати до Риму, і навіть проектували якусь комісію для вишукування й опрацювання документів української історії в ватиканських архівах, алеж із того проекту нічого не вийшло. А тепер, як мене запросив Антонович до вашого пресового бюро, ви ніби незадоволені...

Єремійв хвилину дивився в вікно, що через нього вривався гуркіт трамваїв та візників, які не мали гум на колесах.

— Так, незадоволений. Бо, якщо вас запросив Антонович, то, певно не задля співпраці зо мною, а хіба для праці проти мене...

Я обурився:

— Дорогий Михайле Михайловичу! Ви ж добре знаєте, що я все працював і працюю для української справи, а не для якихось особистих інтересів... Крім того, працювати спеціально проти вас я не маю найменших підстав...

— Так, так, — погодився Єремійв. — Але, пам'ятаєте, я якось писав вам, — здається, в липні, коли Антонович сидів ще в Швейцарії, а ми тут перепроваджували всю організаційну працю, нав'язували зв'язки, тощо: «Голови нашого ще досі немає, і тому не помічається тих явищ, які були в нашій паризькій місії, та маємо надію, що, як він приїде, тут почнеться те саме...» Отже, вже почалося.

— Почалося? Що саме?

— Сваюля. Особисті привередли, інтриги, фаворитизми... Не дурно в РУП (Рев. Укр. Русі — Є. О.) він мав кличку «Мухи» — все залежить від того, яка йому муха сяде на носа...

Єремійв знову нервово перейшовся кімнатою, переставив на столі філіжанки, що залишилися після сніданку, і продовжував:

— Коли ми з Мазуренком приїхали до Риму, нам, головне в промислових і навіть у деяких урядових колах, що нам симпатизують, як от міністер продовольчих справ Муріяльді, вказували на необхідність якнайґрунтовніше інформувати італійську громадську думку про зміст, історію й цілі українського руху... Громадська думка тут має велику силу, але про український рух — жадного уявлення ніхто тут не має. Отже, Мазуренко доручив мені, як випробуваному журналістові, зорганізувати пресове бюро, що я й зробив. Винайшов по-

трібних людей, притягнув тих трьох українців, що склали Український Центральний Комітет, почали ми видавати для італійської преси гектографовані бюлетені, друкований тижневик великого формату «Ля Воче дель Україна», який ви добре знаєте, бо я вам його завжди пересилав до Швейцарії...

— Дякую!

— Праця йшла дуже добре, італійська преса широко використовувала ті матеріали, які ми їй надсилали... І от приїхав Антонович... Спочатку він зрадів, що, завдяки пресбюрові, йому вдасться відставити мене від усякої дипломатичної праці, а, значить, і від усякого над собою контролю. Він зразу ж поділив місію на три відділи, різко між собою розмежовані — відділ дипломатичний, в якому урядовець Сергій Пашенко виконує обов'язки секретаря, і виписав до нього, призначивши аташе, ще й свого приятеля Мако, що й слова по-українському сказати не вміє, ніколи українськими справами не цікавився, і взагалі ніякої політики ніколи не провадив. Тепер він — головний дипломатичний агент місії... Андрія Чеховського він так само усунув від дипломатичної праці, призначивши йому бухгалтерію і касу. Потім іде відділ господарський на чолі з Мазуренком, і — пресбюро зо мною. При чому пресбюро не міститься в місії, а знаходиться досить далеко від неї, на віа Торіно, коло двірця. Як бачите, хоч і я називаюсь секретарем місії і мав би бути, як кожний секретар, її головним мотором, в дійсності я нічогосінько не знаю, що в ній робиться...

Я похитав співчутливо головою.

— Та це ще не все, — розпалювався все більше Єремій, помітно хвилюючись, — в самому нашому пресбюрі розпочалися такі відносини... Я вже вам згадував про той нещасний Український Центральний Комітет, що складається з трьох осіб...

— Що то за люди?

— Самі побачите... Люди не злі... без сумніву, всі талановиті й енергійні... до нашого приїзду вони встигли дещо зробити — зв'язатися з нашими полоненими по різних таборах, вмістили кілька статей про українську справу... Приїздимо ми. Природно, як не використати цих людей, що своїм знанням мови і людей можуть нам бути незвичайно корисні?! Але штати місії обмежені й заповнені. Ми запрошуємо їх співробітничати по вільному найму в пресбюрі і робимо тижневик «Ля Воче дель Україна»... Щоб дати йому більше свободи руху, робимо його органом не української дипломатичної місії, а ніби того УЦК. — Та ці люди не задовольняються таким становищем. Вони хотіли б перебрати пресбюро цілком у свої руки, але за кошти місії. Ми не в стані розв'язати цієї справи, бо маємо усталені штати. Зрештою, все ніби заспокоюється. Але приїздить Антонович, віддавна знайомий з д-ром Ів. Гриненком, — він же бував перед війною в Італії, — і починає подвійну гру: з одного боку, обіцяє йому, що передасть на його руки все пресбюро, а з другого — вважає потрібним

тримати в ньому представника місії, себто мене. Мені ж, як секретареві місії, не випадає бути в залежності від комітету, і тому я й подумав про вас. Було б, думав я, добре, коли б ви приїхали і повели справу в тому пресбюрі, а я міг би в такому разі повернутися до місії, до своїх секретарських обов'язків. Але ваші зв'язки з Антоновичем навівають на мене деякі сумніви...

Тепер і я вже встав і пройшовся по кімнаті.

— Слухайте, пане Михайле, те, що ви мені тепер оповіли, мені рішуче не подобається. Я не маю жадної охоти встрявати в усякі такі пертурбації. Я не знаю фактично, чи Антонович дійсно радий мому приїздові. Може бути, що його лист до мене був тільки звичайним листом чемности, бо він ніяк не припускав, що я таки зможу власними силами приїхати до Італії, коли стільки людей, далеко більше впливових, не змогли приїхати... Але може бути, що він дійсно хотів мені допомогти, і то зовсім безвідносно до наших із ним стосунків... До того ще ці люди в комітеті, повні амбіцій... Мій приїзд їм напевно не сподобається, особливо якщо ви чи Антонович намагатиметесь ставити мене понад ними... Ах, це все таке неприємне!.. В усякому разі, вірте мені, я робитиму все можливе, щоб не встрявати в усі ці історії. Єдине моє бажання — працювати, і то так працювати, щоб із того була якась користь українській справі, щоб з того щось залишилося, здійснилося... не як вивірка в колесі!

Я протягнув Єреміву руку:

— Зрештою, ми завжди були з вами в дружніх відносинах, і я не бачу жадної причини, чому б ці наші відносини мали погсуватися, і чому б я починав працювати проти вас. Навпаки, скільки буде моїх сил, намагатимусь полагодити цей неприємний конфлікт...

Єремів міцно стиснув мою руку. Але було видно, що різні думки ще в ньому вирували, і, щоб його заспокоїти, я запропонував пройти-ся вулицями Риму:

— Ви напевно вже знаєте це Вічне місто, як свою кишеню, і зможете бути нам дуже цінним провідником... Були б вам дуже вдячні...

— О, дуже охоче, — відповів із запалом Єремів. — Де ж ви вже були? Що вже бачили?

— Та фактично ніде не були. Отак блукали вулицями. Приглядалися. Брудний таки він нівроку!

— Дійсно, — погодився Єремів, — Рим брудний і загіджений, та пригляньтесь до нього краще, і ви знайдете в ньому незрівняну красу, несподівано високі радощі чистої насолоди. Правда, це буде не той Рим, що ви його, мабуть, витворили були в своїх мріях. Це все треба відкинути. Дійсність все відмінна від казки, що її творить наша уява. Але коли ви добре придивитесь до цієї дійсності, коли ви переможете в собі жаль першого розчарування, ви помітите, що ця дій-

сність навіть цікавіша від казки, бо має в собі могутню пульсацію життя й чари несподіваної різноманітності...

— Ого-го, пане Михайле, — завважила зі здивуванням Ніна, що досі не брала участі в нашій розмові, — та ви, здається, закохані в Рим.

— Так, пані Ніно, хто пізнав Рим, не зможе не бути в ньому трохи закоханим...

IV. МОЇ СПІВРОБІТНИКИ

Ось уже п'ять днів, як я працюю в пресовому бюро нашої дипломатичної місії. Десятого жовтня мене, наказом по місії прийняли на службу, з платнею в 1 000 лір, від 9 до 13 і від 15 до 19 год.

Цей розпорядок праці дуже мало нагадував ті «дві години», що про них писав мені Антонович, запрошуючи приїхати, але я не шкодую, бо праця цікава і потрібна: на мені лежить обов'язок переглядати яких 20 італійських часописів та кілька французьких і витягати з них те, що стосується української справи і потребує тої чи іншої реакції. Фактично це забирає мені весь призначений мені час, але це мені покищо дуже корисне, бо таким чином я помітно збагачую й поліпшую свою ще дуже слабу італійську мову і входжу в курс італійської політики.

Пресове бюро міститься на вія Торіно 163 на шостому поверсі.

Це зовсім не так «коло двірця», як казав мені Єремійв, але й не далеко від нього. А головне — близьенько від п'яцца дель Ескіліно, де під числом 12 знаходиться пансіон Жірдет, до якого я переїхав із пансіону «Пінчо».

Я вже перезнайомився з усіма співробітниками бюро. Нема чого й казати, всі вони — люди непересічні, талановиті, бували в усяких обставинах, багато чого бачили, багато чого пережили. Та й інтелектуальний багаж мають не абиякий. З ними цікаво й корисно — можна багато чого навчитися.

Ось Всеволод Християн Шебедев... Починаю з нього, бо з ним я познайомився, як тільки приїхав вперше до бюро, у ліфті.

Високий, опрядний, з невеличкою козячю борідкою, з обличчям, поритим глибокими зморшками, дарма що ще в розквіті літ; з досить великим носом і з великим, ще більш помітним, кристалим капелюхом, як в американського ковбоя, він виглядав досить таки мальовниче.

Я з цікавістю до нього приглядався, а він, піймавши мій погляд і, мабуть, інтуїтивно зв'язавши присутність біля ліфта незнайомої йому людини зовсім не римського типу з вісткою про мое призначення до бюро, нараз підніс свого надзвичайного капелюха.

— Сам комісар написав мені листа з подякою про цікавий відчит. А Антонович зі свого боку дякував комісарові за те, що допоміг організувати 19 серпня цю мою публічну конференцію про Україну. Це маємо в актах...

Д-р Іван Гриненко... Людина міцної будови, круглоголовий, з упертим вольовим підборіддям і одним плечем завжди вищим від другого. Короткозорий, тому носить окуляри. Голова в нього завжди схилена трохи набік, бо він рідко коли випускає з рота тосканську сигару, а то й сигаретку, яка з кутика рота їсть димом очі. По всьому видно, що людина він незвичайно імпульсивна і запальна, з ще непогаслими амбіціями колишнього президента революційного комітету, що проголосив був республіку в одній з провінцій Кавказу. Постать в усякому разі небуденна. Опинившись в Італії, на еміграції, в 1906 році, після втечі зі своєї республіки, ліквідованої царською жандармерією, часу не змарнував, а поступив до університету в Пізі, який і закінчив з титулом доктора по агрономічному факультету. Одружений з якоюсь харків'янкою, кажуть, дуже симпатичною, але якої я ще не бачив. Має сина, ще маленького хлопця.

На відміну від Шебедева й Липовецької, дуже добре говорить українською мовою. Приходиться мені ніби земляком, бо походить з Ніжена. Старший від мене років на 15.

Єремійв мав рацію, попередивши мене, що матиму з ним труднощі. Дійсно, моя поява в бюро була йому явно неприємна. Він же був головою Центрального Комітету, що, номінально, вів бюро і видавав «Ля Воче дель Україна». Гриненка ця «номінальність» зовсім не задволяння, він хотів би мати в руках справжню керму, а тут йому садять із місії якогось «представника». Одна річ — Єремійв. Все таки, Єремійв — секретар місії, і до того ж не хто інший, як він, організував оце бюро, але Онацький... нащо здалася ця підставлена особа, що в тутешніх справах не розуміється і може бути хіба доказом, що йому, Гриненкові, не довіряють.

Я відразу відчув це ставлення Гриненка, але намагався триматися так, ніби нічого не розумію і нічого не помічаю. Не легка це, здається, буде справа, але — з Божою поміччю та доброю волею...

Італійський журналіст Антоніо Пескарцолі... Одна з цікавіших постатей, яку тільки приходилося мені зустрічати. Якийсь вулкан красномовности й інтелектуальної імпровізації. Дотепи, парадоксальні думки народжуються в його голові щохвилини і щохвилини мусять втілюватися в низку тарно витончених фраз. Не знаю, хто його винайшов, але з актів бюро бачу, що він працює тут з травня місяця. Головне його завдання — полемічні статті в «Ля Воче дель Україна» і в італійській пресі в обороні української справи. Особливо любить він полемізувати з кн. Волконським та іншими російськими «зубрами», недобитками чорносотенного єдинороділімства. Він дуже радо і вміло вводить мене в курс італійської політики та журналістичних

напрямоків і персонажів. Мені з ним дуже цікаво і приємно...

Маємо ще двох машиністів — Сандріні і Беттаріні. Сандріні пише на машинці з незвичайною швидкістю — це якийсь феномен. Беттаріні пише повільніше, але знає французьку мову, з якої, при потребі, перекладає на італійську. Він перекладатиме і мої статті, які я писатиму по-французьки. Сандріні — людина жива, темпераментна. Беттаріні натомість — ходячий смуток і мізерія. Здається, у нього родинні справи не надто веселі...

Маємо також ще одного кур'єра, італійця, що сидить у передпокої, сповіщає відвідувачів і готує тижневик до експедиції. В цьому допомагає йому ще хлопчик до посилок — Ель Піккольо.

Щодо урядових годин, то вони існують, здається, тільки для мене та двох машиністів, ну, розуміється, і кур'єра. Всі інші — перелітні птахи: Липовецька господарює у себе, ходить на якісь лекції, часто товаришить Шебедеву, який, зі свого боку, більшу частину дня проводить поза бюрою, виконуючи якісь доручення то Антоновича, то Мака, відбуваючи побачення з різними людьми («підтримуючи зв'язки»), відвідуючи редакції часописів, камеру депутатів... Ів. Гриненко з'являється тільки у вечірні години, бо має якусь службу. Найчастіше пересиджує зі мною Пескарцолі, читаючи часописи та пишучи й виправляючи статті для «*Ля Воце дель Україна*»... Єрем'єва останніми днями взагалі не бачив.

V. ЗНАЙШОВСЯ СЛІД ТАРАСІВ

15 жовтня ми переїхали нарешті до пансіону Жірдардет. В «Пінчо» не можна було більше витримати від галасу й гуркоту трамваїв та візників. Та і характер «Пінчо» нам мало подобався — це був скорше якийсь третьорядний готель із клієнтами, які щодня мінялися, аніж спокійний пансіон родинного характеру, до якого ми звикли в пансіоні «Боске» пані Баатар в Лютрі і який, здається, віднайшли в пансіоні Жірдардет, що його власник був швайцарського походження.

Правда, пансіон «Боске» був досить маленький, на яких 20 осіб щонайбільше, а Жірдардет займає два поверхи, міститься в ньому яких 60 осіб. Але багато з них, як видно, поміж собою знайомі, і в величезній ідальні дуже багато гостей обідали й вечеряли за одним великим столом, постійно розмовляючи з собою. Попід стінами стоять окремі столики для родин, чи для людей, що воліють самотність. Ми теж попросили собі окремий столик, але скоро мусіли пожалкувати, бачачи, як весело проходив час за спільним столом, де сиділи цілі гурми молоденьких гарненьких американок — працівниць різних американських військових установ, що діяли тут під час війни і досі не ліквідувалися...

Тільки ми сіли за наш столик, як перед нами з'явилися знайомі

постаті — Микола і Тетяна Лучинські, а за ними й Ілько Борщак, що теж належав до числа урядовців паризької делегації і, не вважаючи на протекцію С. Шелухина, одного з головних делегатів тієї делегації, — до Парижу, як і ми, не доїхав. Виявляється, що вони жили тут у пансіоні. Ми попросили з'єднати наші столики і почали ділитися спогадами та новими враженнями.

— Багато у вас праці? — запитав я Лучинського як секретаря дипломатичної місії при Ватикані.

— Як вам сказати... — почав той нерішуче.

— Та кажи просто, що нічого не робиш, — перервала його темпераментна Тетяна. — Цілими днями ми тільки й робимо, що ходимо по Риму та вивчаємо всякі руїни... а то церкви... маємо того аж пошуду, — і вона вказала рукою на горло.

— Таню, Таню, — намагався стримати її Лучинський, — як ти можеш так говорити, таж кожна освічена людина...

— А хто тобі сказав, що я хочу бути освіченою людиною?..

— Ми ж дипломати... прийдеться десь до слова...

— До слова? З ким? Таж ми ніде не буваємо... Називаємося дипломатами, а нас ніхто нікуди не запрошує...

— Не так зразу... Аджеж нема голови місії, а я не маю ніяких уповноважень... Треба ж, щоб прийшло затвердження з міністерства...

— Жди його! — презирливо кинула Тетяна.

— А граф щось пише? — запитав я, щоб змінити тему розмови.

— Граф Тишкевич? Мій шеф? Пише, але щось не дуже весело. Не йде йому так добре в Парижі, як ішло в Римі... Там зовсім інакші люди, інакші обставини. Тут, як шеф місії, він робив, що сам уважав потрібним, а там — ціла делегація і кожний делегат вимагає, щоб із ним радилися... І кожний з них співає своєї... хто в ліс, а хто по дрова...

— Отакої! Невже справи дійсно стоять так зле?

— Досить зле. Я вам, якщо цікавитесь, по обіді дещо покажу.

— Буду вдячний.

Граф Михайло Тишкевич мене давно цікавив, про нього я багато чув, а потім і сам мав нагоду з ним особисто познайомитися, коли жив у Льозанні, відвідавши його в розкішному готелі «Бо Ріваж», де він звичайно проживав під час свого перебування в Швейцарії.

Це була надто рідка й цінна людина, що, зі своїм знанням європейського політичного життя і європейських мов надто вирізнялася в саду нашої дипломатії, що набиралася майже виключно з неможливої інтелігенції чи дрібної буржуазії, яка за кордонами Росії ніколи не бувала і чужинецьких відносин, ані чужив мов, за винятком російської або польської, не знала.

Рід Тишкевичів дуже давній. Вже на початку XV ст. Свидригайло надав Тишкевичам цілу «окраїну» Волині та Поділля з містами

Бердичевим і Макарівкою та з багатьма містечками й селами. Іван Тишкевич, бувши архимандритом Печерським, відбудував у 1470 році Київську Лавру, яку були знищили татари. І тут був похований, разом із небожем Янчуром Тишкевичем, що на його гробі було написано, що він був «сарматським Гектором та руським Пірром».

З предків Михайла Тишкевича слід згадати Василя Тишкевича, воеводу підляського, а по жіночій лінії — кн. Константина Острозького; Федора Тишкевича, що наставляв митрополитів. Йому завдячувала своїм існуванням львівська Ставропігія. Внуки Ф. Тишкевича — князі Вишневецькі — одідичили були по ньому велику бібліотеку, і один із тих внуків, Януш Вишневецький, воевода київський, боровив козаків від злославного Яреми Вишневецького. Дід Михайла Тишкевича, Генрік Тишкевич був 30 літ маршалом Київщини, а батько його, Станислав, маршалом Уманщини. Сам Михайло Тишкевич, ще юнаком, захопився українською природою та історією й побутом українського народу, і скоро став «хлопоманом», викликаючи тим велике незадоволення спольщених родичів. Замилування в українських краєвидах спонукало його студіювати малярство в Петербурзькій академії, яку він скінчив із срібною медаллю, і коли в січні 1911 року українські мистці вперше наважилися на самостійний виступ, Тишкевич дав на цю першу українську виставку свою картину «Сон України», яку московська цензура зняла з виставки. Він її потім подарував Національному музеєві у Львові.

Не надаючи своїй власній мистецькій діяльності надто великої ваги, Тишкевич став визначним меценатом для інших мистців і письменників: при львівській «Просвіті» створив на свої гроші «Михайлову нагороду» за кращу історичну повість або драму, підтримував дуже щедрими дарунками (раз дав 20 000 рублів) Наук. Т-во ім. Шевченка, проектував створити в Львові український інститут, у якому б виховувалися майбутні українські дипломати, марив відкрити в Римі українську академію мистецтв і взагалі жив у колі культурних та мистецьких зацікавлень.

Одержавши вістку про своє призначення до Ватикану, він написав Дм. Антоновичеві листа, в якому, висловлюючи задоволення з призначення, написав:

«Я був у щирих і добрих відносинах із славним покійним батьком Вашим. Все мене щось до нього тягнуло, і ми разом гадали й сумували про безнадійну тоді долю України. Я мав ще фотографію з покійника, і дуже сумно мені було б, коли б вона була згоріла або пропала. Я рад буду з Вами працювати у Римі, тим більше, що знаю і читав Ваші мистецькі досліджування. Так добре було б закласти фундамент під культурну працю нашого життя в Італії, і закласти там «Академія де Україна», як існують там «Академія де Франс», «де Еспанья» і т. д., і заснувати наукову комісію для наукової праці при Ватикані... Надіюсь, що перешкоди зі сторони італійського пра-

вительства удасться нам усунути, і що ми скоро здобаємося у Вічному місті...»

Вже в початку травня 1919 року Тишкевич був у Римі і розвивав відповідну діяльність. 25 травня він був прийнятий у кардинала Гаспарі, тодішнього ватиканського міністра закордонних справ, якому передав не тільки вірчі грамоти, але й протест проти нападу армії ген. Галлера на Східню Галичину, а зокрема проти тих безправних арештів українського духовенства та різних насильств, що їх собі та армія дозволяла. Саме тоді прийшла була вістка про арештування понад 200 українських священиків, що їх 24 травня було вивезено через Краків до польських концентраційних таборів.

Гр. Тишкевич був відзначений великим хрестом папського ордену св. Григорія Великого, і папа прийняв його дуже прихильно на спеціальній аудієнції, запевнив його в своїх симпатіях до українського народу і висловив надію, що українську справу буде вирішено відповідно до засади самовизначення народів. В наслідок того побачення кардинал Гаспарі переслав на адресу голови Директорії УНР, отамана С. Петлюри такого листа (перекладаю з французького тексту):

«Екселенціє!

Святий Престіл отримав грамоту, якою Ваша Екселенція інформує, що Директорія Української Народної Республіки призначила графа Михайла Тишкевича на голову надзвичайної української дипломатичної місії при святому Престолі. Дякуючи Вашій Екселенції за цього ласкавого листа, я зі свого боку можу запевнити, що святий Престол, визнаючи, як належить, шляхетність характеру української нації, піднесе свої палкі молитви задля її щастя, в твердому переконанні, що право самовизначення, вже визнане для інших націй, які належали до кол. російської імперії, буде визнане також і для України. Мені дуже приємно запевнити Вашу Екселенцію, що граф М. Тишкевич, якому доручено цю трудну місію, працює з тактом, який йому всі визнають. Користуюсь з радістю цією нагодою, щоб передати Вашій Екселенції вислови моєї найбільшої пошани...»

Таке наставлення святого Престолу відразу відбилосся дуже корисно на численній італійській пресі. Римський щоденник «Іль Кор'єре д'Італія», орган г. зв. Народної партії, вмістив 9 червня велику інформаційну статтю під багатомовним наголовком «Нації, що відроджуються» і підзаголовком «Представник України при св. Престолі».

Заходами М. Тишкевича була негайно перекладена на італійську мову його брошура, видана в Льозанні по-французькому: «Україна перед Мировою конференцією», і її щедро поширено серед політиків і журналістів.

На жаль, граф Тишкевич побув у Римі недовго. Вже в червні мусів він виїхати до Парижу, щоб тимчасово заступити Гр. Сидоренка, що мало надавався на Голову делегації на Мирову конференцію. У кінці вересня тимчасове призначення було змінене на стале.

Перед виїздом граф Тишкевич не забув звернутися до Ватикану з проханням підтримати його діяльність перед Мірною конференцією. В наслідок того, монсеньор Черутті, представник св. Престолу при Мірній конференції одержав доручення підтримувати заходи графа Тишкевича щодо України. Монсеньор Черутті, промацавши ґрунт, повідомив Ватикан, що українські справи на Мірній конференції стоять дуже зле, бо вороги української державности представляють українську справу як німецько-більшовицьку авантюру купки недозрілих політиків, бо маса населення України темна й неспівдома. З цього приводу граф Тишкевич ще встиг видрукувати в «Іль Попольо Романо» спростування тих наклепів.

Про все це я знав від Сремієва, який дуже високо підносив діяльність Тишкевича, протиставляючи її ніби бездіяльності й невмілості Антоновича, але Лучинський збагатив мої відомості різними подробицями. Він показав мені текст меморандуму, що його Тишкевич подав 11 червня до Верховної ради Мірної конференції в Спа, з домаганням визнати права українського народу на незалежність. В тому меморандумі Тишкевич особливо підкреслив господарську вагу України для всієї Європи.

VI. БАЗИЛІКА СВ. МАРІЇ МАДЖОРЕ

Слухаючи протести Тетяни Лучинської проти надто інтенсивних відвідувань всяких римських руїн, музеїв та церков, я мимоволі їй позаздрив. Бо ми, хоча й перебували в Римі вже який десяток днів, власне кажучи, за винятком кількох вулиць та площ в околицях пансіону, де ми перше мешкали, та між нашою місією і пресовим бюро, ще майже нічого не бачили. Побували в парку вілли Боргезе, побували в соборі св. Петра в Ватикані, — але все те було надто побіжно, надто поверхово... Адже їдучи до Вічного міста, надіючись знайти в ньому працю «на дві години», як писав мені Антонович, я мріяв, що тут відкриється мені поле величезних студій — хіба ж не відбилася тут, як у дзеркалі, майже вся західноєвропейська культура? Хіба ж не залишили саме в ньому, в цьому Вічному місті, ті чи інші сліди свого перебування та студій в ньому найвизначніші письменники й мистці всіх часів і народів? Хіба ж і з наших українців не побували й не студіювали тут Ф. Прокопович, Гр. Сковорода, Марко Вовчок, М. Гоголь, М. Башкирцева?

Віднайти б їх сліди, пізнати те оточення, в якому вони перебували...

Я знав, що з цим я не можу спішитися. Праця в прес-бюрі надто відповідальна й важлива — справа ж іде про боротьбу за існування нашої держави, за її політичну і національну незалежність, тому студіям Риму можу присвячувати тільки уривки вільного часу. Тільки

те, що залишатиметься мені від щоденного, можу присвячувати вічному, бо ж і кожне вічне твориться безустанною працею щоденного. І я думаю, що саме думка про вічне повинна мені освітлювати щоденну боротьбу...

Після обіду пішли ми гуртом оглядати величезну церкву на цій же самій Есквілінській площі, де був наш пансіон — базиліку Санта Марія Маджоре. Я вже перед тим простудіював французького бедекера (провідник по місту) і знав, що це одна з важливіших церков Риму, одна з чотирьох базилік, що в ній головні двері залишаються протягом 24 років замурованими і відмуровуються тільки на 25-ий, т. зв. Святий ювілейний рік, щоб побожні прочани могли, проходячи ними, отримати відпущення гріхів...

Рік 1919 не був ювілейним, і ми, зійшовши на високі сходи перед пишним фасадом XVIII ст. архітекта Фуґи, зайшли до середини боковими дверима, шукаючи не відпущення гріхів, а естетичних вражень. Перед нами відразу відкрилася величезна пишна зала видовженим чотирикутником. Була в ній мозаїчна підлога і дві шерети тарних блискучих колон, з'єднаних архитравом.

М. Лучинський прибрав позу й манери професійного гіда:

— Пані і панове! Перед вами типова базиліка з IV-V віків...

— А що таке базиліка? — перервала Ніна.

— Базиліка? В давнину велика зала в палаці, де судив імператор (з грецької — базилевс), називалася базилікою. Пізніше така велика зала могла бути вибудована для громадських потреб і окремо від усякого палацу. Наприклад, на Форумі збереглися рештки таких базилік-заль — базиліка Еміліяна, базиліка Юлія...

— І там правили служби Божі? — запитала Лучинська.

— Та ні! — знетерпеливився її чоловік. — Я ж допіру сказав — це були перше просто великі залі, що не мали нічого спільного з церковним культом. Ось тут, де стоїть тепер ця велична церква, була колись базиліка Лючініяна — звичайна собі велика зала. Але десь коло 350 року тут почали збиратися християни з папою Ліберієм. От тоді і виникла думка побудувати тут церкву, яку потім і називали — базиліка Ліберіяна від імени папи Ліберія. Про саму ж побудову церкви оповідають гарну поетичну легенду.

— Розкажіть, розкажіть!

Лучинський знову став у позу професійного гіда, що йому її збила була Тетяна:

— Вночі з четвертого на п'яте серпня... Це ж найгарячіший час у Римі, коли всі, хто може, виїздить кудись у гори...

— Вночі з четвертого на п'яте серпня? — перервав саркастично Борщак, завжди критично наставлений.

— Бога ради, не псуй мені настрою, — благально сказав Лучинський. — Кажу: на час між 15 липня і 15 серпня припадає в Римі найбільша спека, і от, не вважаючи на такий існуючий віками факт,

вночі з четвертого на п'яте серпня на цьому самому горбі, що носить назву Есквілінського і що за давніх часів був укритий садами відомого Мецената, випав глибокий сніг...

— Сніг?! — здивувалися хором усі гуртом.

— Так, сніг... І тієї самої ночі двоє побожних людей — старий патрицій Іван і сам папа Ліберій — мали однаковий сон: з'явилася перед ними Пречиста Діва Марія і наказала: вибудуйте мені церкву, де знайдете сьогодні сніг. Обое вони поспішилися вийти зі своїх домів, знайшли справді сніг, закреслили контури того снігу і вибудували церкву...

— Дійсно гарно — сказала Ніна, — але, як на легенду, щось дуже коротко...

— Коротко? алеж це не кінець... і кожного п'ятого серпня відбувається тут храмове свято, і з бані отієї бокової каплички сиплеться на вірних дощ білих пелюсток, що ніби снігом вкривають вірних і підлогу...

— О, це дійсно було б варто побачити!

— Так, але, на жаль, задовго ждати! — вставив своє Борщак.

— А тим часом, — знову увійшов у свою роллю Лучинський, — погляньте на цю розкішну мозаїчну підлогу, що видається барвистим килимом. Складається вона з обрізків різних мармурів і в тому числі з твердшого порфіру. Це — праця братів Козматів з XII ст., що виявили в ній, як бачите, незвичайний смак і мистецтво. Такі «козматичні» підлоги — гордість і слава, зрештою, не тільки цієї церкви, а й ще кількох інших...

— Тепер, — продовжував Лучинський, вирішивши, що ми вже досить надивилися на підлогу, — гляньте на стелю, зразок творчости славного різьбаря і архітекта Сангалльо, що працював і творив у початках XVI ст. Погляньте, як всю цю величну стелю розподілено і прикрашено візерунками та різьбами, наче яку цяцьку...

— Дійсно, гарна...

— Не кажіть — гарна. Кажіть — чудова!

— І все це — зауважте! — вкрите золотом, першим золотом, що його Колумб привіз із Америки і поклав до ніг еспанської королеви Ізабелли...

— Чому ж воно опинилося тут?

— За королеви Ізабелли папою був її земляк — славнозвісний Олександр Борджа. Королева довідавшись, що тут мають переробляти стелю, прислала все те золото папі, щоб він його ужив на цю стелю. Он, бачите, серед різних прикрас видно подекуди й герб Борджа — бик... теж із золота.

— Дійсно які багатства! — сказав я, обводячи очима навколо.

— О, це ще не все! Гляньте на ці мозаїчні образи, що йдуть по стінах над архитравами колон. Гляньте на ті мозаїчні образи, що

прикрашають абсиду. Це ж усе — величезні скарби мистецтва, що їм і ціни не скласти...

— Ще не вмерла Україна! — почули ми несподівано ззаду і негайно обернулися.

Перед нами стояв невеличкий чоловічок з гладко зачісаним волоссям, із смагливим обличчям, тонким носом і ріденькими зубами, що виглядали з уст, розтягнених у широку привітну усмішку.

— А-а, пан Ріванера! — пізнав я італійського перекладача нашої місії, з яким я вже кілька разів зустрічався в канцелярії місії.

Помітивши здивований погляд Лучинського, я додав:

— Ви, здається, ще не знайомі? Дозвольте представити, сіньор Ріванера, знавець усіх європейських мов і кількох східніх. З української мови, на жаль, знає тільки ту фразу, що ви допіру почули. Він працює у нас у місії і, як здається, визначається великою ерудицією. Багато їздив по різних країнах світу. До війни жив довго в Єгипті. Цікавиться історією, мистецтвом... Дуже ревний католик. Прошу познайомитися, сіньоре Ріванера: це моя дружина, ось панство Лучинські з місії при Ватикані... пан Борщак, український дипломат, покищо без певного призначення... Як добре, що ми з вами зустрілися! Ви, напевно, можете багато чого нам тут показати, чого ми б не знайшли й не оцінили...

Ріванера ще більше розлився в усмішці:

— До ваших послуг.

Лучинський глянув на мене незадоволено. Я це помітив:

— Слушайте, Лучинський, — сказав я, — ми ж не можемо відмовитися тепер від його товариства, коли він сам до нас підійшов... було б образливо і неввічливо. А що ми всі розуміємо по-французькому, то буде не зле, якщо він нам щось розповість, чого й ви, мабуть, ще не знаєте...

Лучинський мовчки вклонився.

— Сіньоре Ріванера, — звернувся я до італійця. — Чи не могли б ви оповісти нам щось про ці мозаїки. Ми знаємо, що це велика пам'ятка мистецтва, але тут таке слабе освітлення, що не можна як слід розібрати, що там власне зображено...

— Дуже, дуже охоче. Ці мозаїки, як ви справедливо сказали, дійсно велика пам'ятка мистецтва, що й досі викликає подив і захоплення вчених усього світу. От і ваш Кондаков... вибачайте, він, здається, не зовсім ваш... прошу вибачити... от і такий великий знавець стародавнього візантійського мистецтва, як Кондаков, так був захопився цими мозаїками, що говорив про них: «Це найбільше в світі прославлення віри засобами мистецтва...» Може, я не зовсім

точно передаю його слова, але зміст їх саме такий... Мозаїки понад колонами на стінах зображують сцени Старого Завіту та народження Спасителя. Усіх їх — сорок. З них шість було знищено, коли відкривали в стінах вступ до бокових каплиць Сікстинської та Паолінської, але їх пізніше було заступлено копіями. Шкода, що ніхто не подумав про те, щоб їх відповідно освітлити, а так дійсно трудно в них розібратися. Походять вони з IV ст., себто вони на чотири століття старіші від охрищення Руси... Папа Сікст III присвятив їх «Божому народові», як це можна прочитати он із того напису... Мозаїки на тріумфальній арці далеко краще видно. Вони теж із IV ст. і зображають події з Нового Завіту, починаючи з Благовіщення... Он, бачите, Пресвята Діва, з золотомо вбранні з дорогоцінною діядемою на голові, тче біля святині, а її оточують чотири янголи. Зауважте, що ці янголи над колонами — безкрилі. Зауважили? Добре.

— На самім верху тріумфальної арки, — продовжував він, а ми всі дуже уважно слухали, навіть Тетяна Лучинська, здається, була зацікавлена, — стоїть, бачите, золотий трон, а над ним корона і хрест, а нижче — містична книга за сімома печатками. По боках св. Петро і Павло та символи чотирьох євангелістів. Це символічний образ, цікавий і рідкий, надхнений Апокаліпсисом. Символізує він Бога відсутнього і все ж присутнього. Цей символ зустрічаємо і в клясичному та індійському мистецтві.

— От бачите, — кажу я Лучинському, — ви напевно цього не знали.

— Не знав, — погодився той.

А Ріванера продовжував:

— Далі ми бачимо величну сцену «Введення Богородиці» — Вона з дитиною на руках, у супроводі двох янголів. А один янгол, що йде спераду із св. Осипом і проводницею Ганною, підходить до святині, оточеної іеретичними постатями левітів. Серед них визначається — бачите? — св. Симеон з обвинутими пелоною руками: він не сміє взяти Святу Дитину голіруч!

— Цікаво! — перервав я Ріванеру, — у нас ще й досі в різних обрядових церемоніях, як от при шлюбі, на весіллі, тощо, ніхто не сміє торкатися речі, що в народній уяві видається святою, голими руками...

— Так, так! — сказав Ріванера, — це, як видно, дуже стара традиція. Але йдімо далі. Ось сцена трьох царів. Дитина з зіркою на чолі сидить сама в широкому кріслі, прикрашеному дорогоцінними самоцвітами, ззаду чотири янголи, спереду Богородиця. Приглядаються... Далі «Подорож до Єгипту». Тут коло якогось міста втікачів приймає якийсь могутній володар із численним почтом. Цей великий цикл замикається образами «Маги Ірода» та «Морд безневин-

них». На стіні абсиди новіші мозаїки з XIII ст. Вони зображують «Коронування Марії». Цьому ж століттю належать мозаїки над дверима, що виходять на площу св. Марії Маджоре. Але на жаль, їх тепер не можна бачити, бо льожа (глибокий балькон) замкнена. А то ви могли б там побачити сцени з тогочасного життя — спальню з тогочасними меблями, папу, що йде в процесії в якомусь жовтому вбранню з парасолем на зразок індійської пагоди; там же зображено сцену зо снігом, як папа креслить на ньому плян церкви, згідно з легендою. Чи ви її знаєте?

— Знаємо, знаємо.

— От і добре. Що ж вам іще тут показати? Переховуються тут рештки ясел, що в них було положено Христа по народженню... але їх тепер не можна бачити. Хіба пройдімо от до тієї великої каплиці. Вона називається «Паоліна» під папи Павла (Паольо), зі славної родини князів Боргезе,*) що посідали колись найбільший в Римі парк, що тепер належить місту...

— А-а, парк Боргезе, — поспішився я виявити своє знання.

— Так, його звичайно досі так називають. Але офіційно він зветься іменем короля Умберто, який виграв його в карти від кн. Боргезе і подарував місту.

Сестра Наполеона I була замужем за кн. Боргезе, і її статуєю творчости Канови, який зобразив її в образ Венери переможниці, досі захоплюються всі відвідувачі музею, що знаходиться в тому парку. А оце — мармурове погруддя папи Павла V Боргезе. Фрески на стінах належать славному Гвідо Рані, Чезарі, Чіголі, Лянфранко... Але зверніть увагу на образ на вівтарі — він увесь розцвічений дорогоцінними самоцвітами. Цей прегарний образ Богородиці приписують надхненій творчости св. Луки, але знавці твердять, що він походить із IX ст. В усякому разі ви тільки гляньте, які чарівні очі, яка прегарна лінія обличчя... А тепер погляньте ще на стіни — вони вкриті найдорожчими мармурами світу. Ось дивіться — ніби ваза з квітами... розкішна китиця квітів. Не думайте, що це — штучний твір! Ні, це природний мармур. Або гляньте на ці прозорі алябастри з тонкими візерунками ліній, що їх витворило море... Багатства однієї тільки цієї каплиці необчисленні...

— Багатства... — задумливо протягнув Лучинський, — але що б від цього тут лишилося, коли б прийшли сюди московські більшовики?

*) Для нас папа Павло Боргезе і його родич кардинал Сципйон Боргезе цікаві тим, що коли в 1616 Вельмін Рутський, майбутній митрополит уніятський київський, перебуваючи в Римі, тяжко занедужав і всю зиму і весну пролежав у ліжку, вони ним дуже опікувалися (о. Назарко «Київські і галицькі митрополити» 1962, стор. 22).

Після вечері, коли ми з дружиною оповіли милій пані Жірдет, нашій господині, про наші перші відвідини Есквілінської базиліки, вона звернула нашу увагу на дзвіницю:

— Вона — найвища в Римі, але відома особливо мелодійністю дзвонів: їм ніякі інші не дорівнюють. Є серед них там один, маленький, що все сам один дзвонить на годину пізніше від інших, коли всі інші скінчили вже дзвонити на Аве Марія... Зверніть увагу. Такий тоненький, високий, наче срібний дзвін. Оповідають, що однієї темної безпросвітньої ночі з тієї пустелі, що в середніх віках тут недалеко пролягала, якийсь побожний прочанин, чех, що йшов із своєї батьківщини поклонитися римським святиням, зійшов зо шляху. Розпука вже його брала. Вже він був знесилений і виснажений довгою подорожжю і потребував відпочинку. А навколо все було темно й безлюдно. Ніде ані світла, що вказувало б на житло. Ані собачого гавкоту... І от нараз ту страшну тишу прорізав мелодійний гомін дзвонів. Сповнений надією, прочанин скерував свої кроки на ті дзвони. Але дзвони замовкли, і знову темрява, і знову самотність, і знову розпука. Прочанин вже був готовий кинутися на землю, щоб більше ніколи не встати... І от тоді почув він високий срібний згук дзвона, — він кликав, він потішав, давав сили й надію. По ньому прочанин віднайшов свій шлях, і з того часу той дзвін і тепер, пізно вночі, коли вже замовкли всі інші дзвони, кличе й потішає тих, що блукають у темряві...

— Таких дзвонів, — сказала Ніна, — треба б більше!

(Далі буде)

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

РОМАН РАХМАННИЙ: **МОНОЛОГ НА ГОРІ «МАВНТ РОЯЛ»**

— Якщо дивитись з гори Мавнт Роял у місті Монтреаль, що розкинулося на острові серед ріки св. Лаврентія, тоді пригадується Київ, — сказав один з київських відвідувачів Канади. І справді, ледве чи можна заперечити його спостереження. Вийдеш на гору, глянеш у сторону ріки, через яку простяглися мальовничі прогони новочасних мостів, і неначе бачиш перед собою Поділ з Дніпром.

Щоправда, ні з київських схилів не охопити зором всієї широкої України, ні з монтреальської гори не доглянути краю канадського континенту. Однак допитливий ум кмітливого спостерігача — місцевого жителя або відвідувача — таки спроможний проникнути темряву минулого обох країн, прирівняти їхній історичний розвиток, доглянути певні схожості процесу зростання та вжахнутися від відмінностей результатів. Думка про таке порівняння насувається саме тепер у Монреалі, бо в цьому місті за чотири роки відбудеться Всесвітня виставка. Участь у цій шестимісячній виставці візьмуть численні країни світу: великодержави, середні й малі нації, сановиті багатії, обережні середняки і запобігливі незаможники. Всі вони намагатимуться привернути увагу світу до себе, до своїх здобутків. Канада має з цього погляду особливу нагоду і відчуває потребу представитися громадській думці світу: адже у 1967 році мине рівно сто років з дня проголошення канадського домінійону — автономної держави, яка постала з об'єднання різних колоній т. зв. Британської Північної Америки. Канадці вважають, що вже пора і є чим похизуватися перед світом: за останніх сто років свого державного існування і праці вони пройшли довгий шлях до самовизначення, як окрема нація.

Україна зазнала теж колоніального статусу в різні періоди своєї довгої історії. Сьогодні вона — під виглядом УРСР — зве себе «суверенною державою». Якщо ця «суверенна держава» візьме участь у Всесвітній виставці у Монреалі, то що практично вона являтиме собою у порівнянні з іншими подібними країнами, а зокрема з своєю далекою посестрою Канадою, яка дала притулок сотням тисяч українських імігрантів? З чим Україна вийде на люди, у «народів вільне коло»? Дивлячись з гори Мавнт Роял на вкрите білим снігом місто і сірі води потужної ріки св. Лаврентія, поблизу яких стовбичать

хмаросяги різних новочасних будинків-фірм, я поставив це запитання київському співрозмовцеві. Я надіявся на діалог, розмову. Тому розпочав її:

— Ні, моє запитання не є ніякою абстракцією, не є штучним створюванням контроверсійної ситуації; воно заторкує боляче місце українського народу, саму суть становища України в «соціалістичному таборі держав» і серед інших країн світу. Це становище наочно ілюструється переглядом минулих етапів розвитку Канади й України, які, мабуть, зустрінуться тут, у Монреалі, в 1967 році. Перегорнімо, дорогий співвітчизнику, перед очима нашої уяви кілька сторінок історії обох країн, ачеї побачимо те, чого часто-густо не видно за резолюціями, тезами, мітингово-газетними фразами, а саме: нашу гірку дійсність.

Канадський континент відкрито 1497 року, коли Джон Кабо причалив до Ньюфавндленду, але відкриття довершив допіру Жак Картьє, дослідивши в трьох своїх подорожах за океан гирло ріки св. Лаврентія і саму ріку до місця, де сьогодні розташоване місто Монреаль; себто до острова, з якого ми дивимось у минуле під час цієї нашої розмови, співбесіднику. Це було в 1534-1541 роках. Україна вже мала за собою два періоди славної історії: Київський і Галицько-волинський періоди державности, і знаходилася тоді вже під литовсько-польським пануванням. Можна пояснювати це підкорення як наслідок послаблення древньої України віковими боями з кочовиками і стабілізованими сусідами-загарбниками, але для нас важливий тільки факт: вища українська цивілізація підкорилася нижчій (литовській і польській), яка була справніша економічно, суспільно і військово. Тому в час, коли французи і англійці відкривали Канаду вже серйозно, Україна була колишньою державою, хоч і наростала вже її нова власна сила — козацтво. Бачимо схожості контрастового характеру: Україна узалежнилася — рух униз... Канада стала колонією — рух угору, бо нецивілізована територія цивілізується в колонізаційному процесі. Той процес завершився закріпленням англійських торгівців хутрами на Заході Канади, де живе сьогодні багато українців, приблизно 1670 року; водночас це дата початку кінця французької колонії на Сході Канади, Нової Франції, бо через 90 років англійські війська здобули фортецю Квебек і зайняли місто Монреаль (1759-1760).

Приблизно в той самий час ліквідовано українську козацьку державність. Щоправда Полтавська битва була раніше за здобуття Квебеку, але Полтава не мала таких наслідків, як перемога ген. Вульфа над французами на Рівнині Абрагама поблизу міста Квебек. Смертосносним ударом для української автономної державности був радше декрет Катерини II з 1764 року, силою якого скасовано гетьманщину, а вслід за цим Україну включено в централізовану адміністратив-

ну систему Росії. У Канаді формувалися тоді окремі колонії на базі британського парламентського права, яке дозволило Верхній і Нижній Канаді (сьогодні Онтаріо і Квебек) обирати свої палати репрезентантів (1791), домагатися права на схвалювання своїх податків, контролювати свої прибутки і витрати незалежно від Лондону. Зате на Україні не тільки скасовано місцеве самоуправління, але й декретом від 1783 року закріпачено вільне українське хліборобське населення і примушено його платити «подушне», яке було обов'язковим раніше тільки для росіян. Так завершилися столітні «цивілізаційні» зусилля Московщини супроти України: економіку, торгівлю і промисловість України підірвано, зроблено нашу країну, за словами економіста Михайла Слабченка, «ринком збуту для руської обробної промисловости». Результат: український народ зник з карти Європи на 150 років.

З формального погляду ми стали подібними на жителів Канади, які в той час ще навіть не звалися канадцами. Тим не менше різниці між розвитком України — колонії Москви — і розвитком Канади — колонії Лондону — дедалі поглиблюються. Канадсько-французька спільнота (колишня Нова Франція) отримала гарантовані автономні права в галузі культури, мови і релігії; церква стала важливим чинником у розвитку тієї спільноти. Україна втратила всі територіальні автономні права, гарантовані навіть Переяславською угодою. Українську уніятську церкву на Правобережжі докорінно знищено; Українську православну церкву включено без решти в державну Російську православну церкву, і вона стала на півтора століття одним із знарядь русифікації. Зате в Канаді остаточно все канадське населення (франкомовне і англомовне) емансипується з-під Великобританії за відомом і при активній співпраці ліберально мислячих британських державних діячів. У 1867 році завершено цю емансипацію об'єднанням різних британських колоній на північно-американському континенті в один «Доміньон Канада». Ця подія рівнозначна з утворенням окремої канадської держави під юридичним протекторатом Великобританії.

Що являла собою Україна за тих сто років, що їх вона пройшла одночасно з Канадою від 1760-их до 1860-их років? Чи теж виросла з без'язикової колонії в якесь нове, свіжіше економічне й культурне ціле, не кажу вже про політичне? У відповідь на це запитання згадаймо тільки два факти: у 1861 році помер Шевченко, замучений російською каторгою, а українська література й наука були розгромлені Росією; у 1863 році проголошено варварський закон Валуєва, що ним заборонялося друкувати книги українською мовою. У «возз'єднанні» з Росією Україну спихали дедалі більше на саме дно колоніалізму.

Адже порівняйте дві події: 1876 року на Україні проголошено

Емський указ, як доповнення до Валуєвського указу; цим разом заборонено навіть привозити українські книги з-за кордону на Україну. Тим часом 1873 року Канада завершила об'єднання своїх територій у континентальну державу від Атлантичного до Тихого океану під керівництвом власного федерального уряду на базі парламентської демократії. Економіка Канади була вже настільки розвинута, що могла витримати бурі, які загрожували молодій державі в сусідстві із зростаючим велетнем — Сполученими Штатами. Під прикриттям Великобританії, а зокрема її флоту, Канада забезпечила собі дотідні торговельні умови та непорушність своїх кордонів з США, розвинула певну питому культуру, освітню систему, пресу. Поряд з цим канадський уряд помалу підготовлявся до майбутніх міжнародних взаємовідносин і зв'язків, що їх тимчасово здійснювала для Канади британська дипломатична служба.

Перша світова війна втягнула Канаду в коло міжнародних взаємовідносин. Як посередній союзник Антанти, Канада мала на фронті у Франції 1916 року чотири дивізії, а взагалі за океаном 425 000 воєнного персоналу. Досягнення канадських збройних сил у тій війні ішли на її власний рахунок, підносили престиж країни, яка вже у 1919 році мала своїх офіційних представників на Версальській конференції. Зусилля канадців, їхній труд і кров не ішли до імперіальної скарбниці Великобританії так, як український піг і кров зміцнювали до 1917 року виключно російську імперію.

Тому поза російською імперією мало хто знав тоді про український народ. Бо де була українська економіка, де був український торговельний вклад? Не було українських банків, не було машино-виробничих фірм, не було легкої промисловости, а сільське господарство знаходилося на примітивному рівні. Україна для Росії була тоді такою колонією, як для Голляндії Індонезія, для Франції Індокитай чи для Португалії сьгодні Анголя, хоча й ті колонії, мабуть, більше скористали з своєї участі в тих імперіях, ніж Україна з участі в російській. Як доводить проф. К. Кононенко у своїй праці *Ukraine and Russia*, «Росія брала з України більше, ніж постачала їй, а також баянсувала свої закордонні платності коштом експорту українського зерна, цукру, худоби і руди». Таким чином Україна економічно дедалі послаблювалася, а Росія за її кошт зміцнювалася, хоча формально Україна і Росія до 1917 року становили єдину централізовану політично та адміністративно державу. В ділянці культури Україна втрачала на користь Росії великі таланти (Гоголь, Короленко), її літературно-наукова продукція знищувалась урядовими декретами, преса і публіцистика ліквідувалася поліційними репресіями. Якщо українцям пощастило все таки виростити власну помітну літературу і розвинути науку, то це тільки в супереч російським впливам, а не завдяки їм; процес цілковито протилежний процесові розвитку Канади під Великобританією.

Не дивуймося тому, що у 1917 році Михайло Грушевський мусів писати брошуру «Звідки пішло українство і до чого воно йде?» Адже час перебування України у возз'єднанні з Росією був справді (за висловом М. Драгоманова) «втраченим часом». Після закінчення першої світової війни Канада була одною з переможних вільних країн при версальському дипломатичному столі, а Україна — нікому невідомою колонією, що домагалася визнання і як окрема нова держава, і як окрема нація. Дальший розвиток обох країн пішов теж різними шляхами.

В результаті першої світової війни Канада дозріла як нація і як держава, її економіка розширилася, швидко піднялося сільське господарство до рівня одного з найголовніших продуцентів хліба у світі. Окремі провінції набули дещо ширших повноважень, з їхньою думкою рахуються британські державні діячі, коли плянують схвалити т. зв. Вестмюнстерський статут. Постановами цього статуту всякі канадські закони федерального обсягу набирають чинности, з 1931 року почавши, навіть якщо вони суперечать стосовним британським законам. Таким чином у 1931 році Канада стала справді суверенною країною. Цю формальну постанову попередив період дискусії в канадській пресі, де сміливо висунено домагання розширення автономії для Канади. Канадські прем'єр-міністри — консерватор Артур Мьєн і ліберал Мекензі Кінг — не раз сміливо висловлювали різко відмінні погляди в міжнародних питаннях і цим самим виконували чималий вплив на закордонну політику Великобританії. Канадське міністерство закордонних справ утворене 1909 року, а перший договір — незалежно від Великобританії та її міністерства закордонних справ — підписала Кадана у 1923 році з США.

Що ж діялося в той період на Україні, яка після трилітньої війни проти різних наїзників (советсько-російських, польських, румунських і білогвардійсько-російських при підтримці Франції та Великобританії і мовчазному схваленні США!) стала УРСР, підкореною центрові в Москві?

Формально це була тоді держава, яка підписувала міжнародні договори з іншими державами і до 1923 року мала свої дипломатичні представництва в деяких столицях. Незабаром її «суверенність» обкраяно: відібрано право на міжнародні взаємовідносини, військові і фінансові справи зосереджено в Москві, керівництво економікою віддано всесоюзному центрові, а все це прикрито вивіскою СРСР. Наскільки це була реальна українська республіка, видно хоча б з того, як знищено українських діячів культури та інтелігенцію — навіть комуністичних переконань, — ліквідовано селянство, як базу українства у 1933 році. Тракткування України комуністичною Росією було далі таке саме, як тракткування України царською Росією. Михайло Волобуєв у своїй праці з 1928 року підкреслював це:

російські економісти «взагалі уникають вживати назву Україна. Замість того, віддають перевагу назвам Південь, Південний район або, додержуючись термінології Держплану СРСР, Південно-західний, Південно-Гірничо-Промисловий. Нерідко здибуємо навіть тепер Південь Європейської Росії, Південно-російське господарство... Коли говорять про українське народне господарство, як про південний район СРСР, значить приймають за аксіому постулять єдності нашого господарства і говорять про окремі його частини, як про географічні райони (Росії)».

Остаточний період перетворення УРСР в колонію Росії завершився «сталінською конституцією», в силу якої УРСР позбавлено всіх prerogativ суверенної держави і перетворено в підопічну територію, яка в час з 1936 до 1944 року посідала менше прав, ніж будь-яка канадська провінція тоді чи тепер.

Друга світова війна відкрила нові перспективи перед Канадою, майже жодні — перед Україною. У 1914 році Канада включилася автоматично у війну Великобританії з Німеччиною; у 1939 році канадський уряд тільки через тиждень після виповідження Великобританією війни Німеччині приєднався до демократичного табору проти держав осі на основі суверенного рішення в цій справі канадського парламенту. Як під час цієї війни, так і після неї Канада виступає вже як суверенна договірна сторона в міжнародних взаємовідносинах. У 1949 році усунуто ще одну формальність із канадсько-британських стосунків: канадський парламент набув (своїм рішенням і за згодою Лондону) право вносити поправки до канадської писаної конституції в загальнокрайових питаннях без відклику до британського парламенту. (Варто підкреслити, що йшлося про формальність, бо британський парламент ніколи не вносив ніяких поправок до основного закону Канади без канадських пропозицій і схвалення).

А Україна під виглядом УРСР?

Друга світова війна велася фактично на українських землях, якщо йдеться про східний фронт, ціною українських людських резервів і матеріальних засобів. Єдиною заплатою за цей кривавий вклад у спільну перемогу союзників було визнання Московією права за Україною (й іншими союзними республіками) на власні міністерства: оборони і закордонних справ. Міністерство оборони залишилось у сфері московських обіцянок, а радянська армія і досі є найбільшим русифікаторським інструментом, як це завжди було в російській імперії, про що говорив навіть Ленін. Міністерство закордонних справ УРСР нагадує канадське міністерство з 1910 року: воно спроможне полагоджувати свої зв'язки з іншими країнами (переважно недипломатичного характеру) виключно через Москву, як канадське полагоджувало свої через «Форейн Оффіс» Великобританії, але півстоліття тому. Щоправда УРСР є членом Об'єднаних Націй, однак хто

буде вважати її повноцінним членом-державою, якщо київський уряд не має своїх посольств у жодній державі, і жодна країна — навіть комуністична! — не є репрезентована в Києві. Таким чином з цього погляду УРСР знаходиться позаду понад 40 років навіть порівняно з своєю власною історією, бо у 1921 році такі зв'язки дипломатичного характеру були.

В економічному відношенні УРСР після другої світової війни до 1957 року не мала ніякої компетенції в галузі планування, а тільки приймала готові постанови Держплану з Москви. Після часткової децентралізації союзної економіки та фінансів УРСР дещо розвинула різні галузі промисловости, зокрема легкої та споживчої, чим дала доказ, чого можна б добитися силами українського народу, якщо б він мав принаймні стільки власної ініціативи, скільки її мають поляки чи болгари. Торгівля далі централізована в Москві, назовні це тільки «російська торгівля». Чи згадувати ще про такий факт, що жителі УРСР не мають свого громадянства, яке отримали канадці у 1947 році? Чи підкреслювати, що жителі України не сміють виїжджати без дозволу Москви навіть у країни «перемігшого соціалізму», а вже не кажу про «капіталістичні»? Чи розводитись над тим, як знищується українська культурна самобутність, підтягуються українська мова і культура під російський аршин та витискаються українська книжка і преса російською? Самі знаєте з досвіду, дорогий співбесіднику, і пам'ятаєте, що директивна теза компартії СРСР говорить про зникання національних окремішностей і націй, мабуть, за винятком російської.

Тому кінчаю і формулюю свої спостереження. Коли у 1967 році Канада вітатиме в себе на Всесвітній виставці тут, у Монреалі, десятки суверенних країн, тоді вона може з гордістю поглянути на пройдений столітній шлях «у возз'єднанні з Великобританією»: це був ріст угору; при дружній співпраці з Великобританією і мирним шляхом Канада емансипувалася з колонії у суверенну державу з власною економікою, великою промисловістю, могутнім сільським господарством, ситим і заможним населенням приблизно у 20 мільйонів, а навіть із своєю власною культурою. Хоча канадці в більшості розмовляють англійською мовою, ніхто їх не англізує і не підтягує під один англійський аршин, ніхто їх не посуджує в «буржуазному націоналізмі» за те, що вони видають словники «канадської мови». Навпаки, культурні та державні діячі Великобританії нерідко підтримують публічно канадців та заохочують: витворюють своє власне духове обличчя, відмінне від англійського та американського.

Якщо у 1967 році Україна (під видом УРСР) прибуде до Монреалю, як учасник Всесвітньої виставки, то в якій формі це буде здійснене? Напевно, як квартирант союзного (себо: російського) павіль-

йону. Та навіть маючи свій окремий павільйон, УРСР не буде спроможна показати нічого, крім своїх кайданів. Канада зможе тоді сказати: «Я була колись колонією...» УРСР могла б тільки відповісти: «Я все ще є колонією Росії, тільки тепер моя назва не „Малоросія“, а УРСР...»

Я закінчив свої міркування, допитливо глянув на свого співрозмовця. Не знаю, що він думав тоді, коли дивився спокійними очима на монреальський «Поділ» та ріку св. Лаврентія. Вже смеркало. Дедалі частіше загорялися грайливі реклямні світла; довгі вулиці-магістралі міста, простягнуті із заходу на схід і з півдня на північ, ставали подібними на чарівні смуги, оздоблені блискучими ялинковими прикрасами. Може, він думав тоді про те, що за багатьох українців висловив так влучно (хоч і несвідомо) український радянський поет М'ястківський словами вірша: «Україна сниться мені, й сниться, хоч на Україні я живу...»

Мабуть, тільки снитися вона може нашим землякам, бо навіть розмовляти про неї вони не зважаються з своїми співвітчизниками за кордоном. Од цього у нас вийшов не діалог-розмова, але монолог на Монреальській горі. Гора ця невисока, але з неї чітко видно різниці між Канадою і Україною.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Анатомія комунізму

R. V. BURKS, *The Dynamics of Communism in Eastern Europe*. Princeton, 1961, 244 pp.

Р. В. БЕРКС, *Динаміка комунізму в Східній Європі*. Принстон, 1961, 244 стор.

На Заході видають багато книжок, темою яких є наукова аналіза наболілого явища нашої доби — комунізму. Праця Беркса вирізняється своєю вартістю та оригінальністю від інших подібних праць на згадану тему.

Автор поставив собі завдання дослідити походження комунізму або, конкретніше висловившись, відповіді на питання, чи комунізм у Східній Європі насправді є пролетарським рухом згідно з марксистською теорією. Шукаючи відповіді на це питання, професор Беркс аналізує не тексти промов чи інші висловлення східноєвропейських комуністів, а конкретні дані про соціальну структуру комунізму. Найважливішим є те, що автор досліджує цю структуру у зв'язку з етнічними та культурними чинниками даного народу, уникаючи таким чином шкідливих для науки «узагальнень». Автор збирав понад десять років матеріал для своєї праці, зокрема серед комуністів у Греції, і дійшов до наступних висновків.

У центральних комітетах східноєвропейських комуністичних партій — тобто в Польщі, Угорщині, Чехо-Словаччині, Болгарії, Румунії, Албанії та Югославії — керівні посади займають переважно буржуазні елементи: юристи, вчителі та інші інтелектуалісти. Встановити соціальне походження середніх партійних кадрів, які становлять 95% ядра комуністичного руху, було набагато важче. З цією метою Беркс мав інтерв'ю з ув'язненими комуністами і з тими, що розкалялися. Висновок із зібраних та опрацьованих матеріалів є такий: грецькі комуністичні партійні діячі не репрезентують якоїсь соціально визначеної класа,

а середовище, в яке входять представники всіх клас. 91 відсоток опитаних подав, що їхні батьки або й вони самі були або є власниками; пересічний грецький комуніст посідає будиночок з трьома кімнатами, чотири гектари присадибної землі, десять домашніх тварин і садок з двадцятьма деревами; такий комуністичний діяч або його батько користуються найманою силою. Порівняно з загальним життєвим стандартом у Греції така людина живе цілком добре. Іншими словами, Беркс доводить, що марксистська теорія про пролетарське походження комуністичних діячів у Греції не відповідає правді.

На підставі даних, що їх він зібрав серед інших комуністичних партій Середньої Європи, автор доходить до висновку, що в цих партіях ні одна класа не має кількісної переваги, зокрема не має її пролетарська класа. З марксистського погляду жодна комуністична партія в Середній Європі не може похвалитися своєю «пролетарською структурою».

Як стоїть справа з комуністичними поплентачами в країнах Середньої Європи, тобто з усіма тими, які не є ні активними діячами, ні апаратниками, а тільки підтримують політику компартії?

На підставі даних про вибори в міждїб'я обох світових воєн Беркс стверджує, що робітничі класи в згаданих країнах не заманіфестували своєї політичної солідарності: робітничі голосували за різні партії і аж ніяк не давали більшості своїх голосів комуністичним виборчим спискам. У районах, де нараховувано найбільше комуністичних голосів, виявилось, що йдеться передусім про сільсько-господарські райони і що ці голоси не походили (цей факт автор зокрема підкреслює) від безземельних селян. Авторів не вдалося встановити — як він висловлюється — якогось зв'яз-

ку між кількістю комуністичних голосів у виборках і кількістю без-або малоземельних селян у даному виборчому районі. Також основне ядро партизанського руху в Середній Європі під час другої світової війни становили селяни або жителі гірських районів, а не робітники.

Першим, хто досліджував фактори, які спонукають до комунізму, був відомий німецький соціолог Вернер Зомбарт, який уже 1924 року дійшов до висновку, що комунізм не є пролетарським рухом; він жалів, що йому не вдалося отримати докладних і точних даних про соціальну структуру цього руху. Беркс уточнив тезу Зомбарта і підтвердив її відповідними конкретними даними.

Що ж є справжньою причиною постання комуністичного руху в Середній Європі, якщо його не можна пояснити згідно з марксистською теорією про класову боротьбу?

Професор Беркс дослідив, наприклад, що деякі суспільні групи посядають більшу схильність до комунізму, ніж інші; до груп з цією схильністю треба зарахувати: працівників тютюневих підприємств, селян, які виробляють єдину культуру на продаж, вчителів, утікачів, які втратили свою батьківщину, і молодь. (Усе це на підставі обмежень у Греції). Чи є якась спільна причина для такої схильності? Автор висуває таку гіпотезу: ми натрапили на два типи цієї схильності; до першої групи належать люди, схильність яких до комунізму зародилася в занадто зрушеному соціальному порядку їхньої країни, до другої — ті, в свідомості яких «постала реакція на впливи західної цивілізації». З цього висновок, що причини для виникнення комунізму в Середній Європі треба шукати не в пролетаріаті і не в «класовій боротьбі», а в реакції мало розвинутих та економічно відсталих суспільств на західну цивілізацію. Цей контраст стосується як окремих осіб, так і цілих груп, які через суспільний розлад потрапили в соціальне безвихіддя.

Пробуючи з'ясувати виникнення комунізму в згаданих країнах,

Беркс не обмежується тільки соціальною проблематикою, він досліджує також національні та географічні чинники. Це дослідження є змістом другої частини його книжки.

Автор доходить до висновку, що більшість комуністичних виборчих голосів (у період між двома світовими війнами) припадає на слов'янські країни, як от Болгарія, Чехо-Словаччина, Югославія і Польща; в неслов'янських країнах ця кількість голосів була, мовляв, куди менша. Крім цього, в середині окремих країн кількість комуністичних виборців залежить також від розв'язки національного питання, при чому автор має на увазі незадоволення серед національних меншин. У цьому контексті Беркс згадує також розвиток комуністичного руху на Західній Україні, який зміцнів у Польщі особливо під час військової диктатури Пілсудського. Згодом компартія Західної України розколася і втратила багато своїх прихильників, що було викликано глибокими розходженнями в наслідок дискусії про шумськiзм, «ухил, який мав вплив серед членів КП України». Автор з'ясовує, що головною тенденцією цього «ухилу» було, щоб Україна, залишившись вірною комунізму в його соціальній та економічній політиці, орієнтувалася на Захід, а не на Росію. Західноукраїнські комуністи — веде далі Беркс — цілковито підтримали таку тенденцію КП України і, коли радянська влада засудила цю ідею як відхилення від генеральної лінії, весь ЦК КПЗУ зірвав стосунки з Комінтерном; «відступники» засудили радянську політику русифікації України, знищення православної церкви на Україні і московську диктатуру в Комінтерні. Компартія Західної України втратила тоді багато прихильників у наслідок терору на Україні під час насильної колективізації і в наслідок швидко організованої голодової катастрофи на початку 1930-их років.

Результати дослідів Беркса показують, що кількісно невеликі національні групи мають понадпересічну кількість комуністів і що саме ці групи посядають як правило тради-

ційні або етнічні зв'язки з Росією. Зокрема велика кількість комуністів віднотується у відсталіх районах, які побували під турецькою окупацією. Беркс висловлює погляд, що етичний фактор має перевагу над економічним та соціальним, якщо мова про поширення комунізму в Середній Європі.

На закінчення автор коротко аналізує світовий комуністичний рух. У ньому він розрізняє три основні типи: сектантський або відступницький, пролетарський і національний або протизахідний. Перший тип (сектантський) можна знайти у високо розвинутих індустріалізованих країнах, де компартії складаються головню з «невротиків та етнічних покидьків» і де ці партії кількісно не великі. Другий тип (пролетарський) існує переважно в західних країнах, де індустріалізація, хоч вона й розвинулася, ще не створила таких життєвих умов, які дорівнювали б життєвому стандарту про-

мислово найбільше розвинутих країн. Третій тип (національний або протизахідний) постає передусім у господарськи слабо розвинутих країнах, де професійні політики прагнуть якнайшвидше індустріалізувати своє суспільство. Цьому типові комунізму радше відповідає середньоевропейський комунізм.

Заслуга проф. Р. В. Беркса лежить передусім у тому, що він об'єктивно дослідив фактори, які викликали виникнення комунізму в країнах Середньої Європи (до речі, він називає цей географічно-політичний простір «Східною Європою»). Його дослідження є глибші, ніж багатьох інших науковців, що займалися цією проблемою. Вартість його праці полягає ще в тому, що вона може стати цінним вкладом у дослідження комуністичного руху в Росії, на Україні і в інших неросійських республіках СРСР.

Петро ГОРБАНЬ

З історичного повістарства

Панас ФЕДЕНКО, *Amor patriae* (Любов до батьківщини), історична повість, в-во Дніпрова хвиля, Мюнхен, 1962, 256 стор.

Як подано від видавництва на обгортці книжки, йдеться про друковану вже повість «Гетьманів кум», що появилася 1943 року в Празі, але не могла піти в продаж, бо німецька окупаційна влада замкнула видавництво. Примірник цієї повісти був представлений на літературний конкурс у Ярославі над Сяном у 1943 році, журі відзначило її нагороду.

В українській літературі є вже цілий ряд повістей про Хмельниччину («Корнієнко» А. Чайківського, «Рубікон Хмельницького» Ю. Косача, «Хмельницький» І. Ле, «Богун» Н. Соколовського), і від автора нової історичної повісти на тему створення козацької держави читач очікує чогось нового, що не було ще сказане його попередниками.

Головний герой повісти — пол-

ковник Станіслав Михайло Кричевський, що уславився боєм під Лосвом 1649 року, де, важко поранений, сам загинув, спляючи литовське військо Я. Радзівіла в поході на Київ.

В центрі повісти не сам Кричевський, поруч нього з молодих літ навчання в єзуїтській колегії в Ярославі стоїть побратим Б. З. Хмельницький, з яким Кричевський вирушає згодом на Запоріжжя вчитися воєнного ремесла. До них прилучається неустрашимий козак К. Нетудихата; втрійку вони беруть участь у козацькому поході на Чорне море (трохи наївно організованому), воюють у польсько-турецькій війні, потрапляють у турецький полон, втікають з Царгороду, вертаються на Україну; Кричевський їде на службу Конєцпольського, воєво по його боці у війні зі шведами, далі йдуть події попередні козацького повстання, перші успіхи Хмельницького і героїчна боротьба під Ло-

свом — ось події зображені в повісті.

Надпересічні особистості Хмельницького і Кричевського, що відрізняються інтелігенцією та вдумливістю, а неустрашимий козак Нетудихата кмітливістю та силою Вернигори, — надають повісті тих рис, що притаманні творам Чайківського, Кащенко, Будзіновського і що ними захоплюються головню молоді читачі.

Повість розповідає хронікально події 1620-50-их рр. на Україні, не входячи в глибокі соціальні, культурні та політичні відносини тих бурхливих та вирішальних десятиріч. Автор не дає образу тодішнього суспільства. Він трактує соціальний утиск селянства шляхтою дуже поверхово, а напружених стосунків поміж реєстрованим та вільним козацтвом, що якраз у ті роки набрали були гострих форм, зовсім не торкається.

Не знаходимо й образу інших суспільних прошарків України 17 століття: міщан, духовенства, спольщеної української шляхти.

Повість не зраджує ні архівних студій над темою, що підмурували б її пізнавальну історичну вартість, ні психологічного заглиблення в трактуванні своїх головних героїв (визрівання сотника Хмельницького до державного мужа). На постаті Станіслава Кричевського, спольщеного шляхтича, що вернувся до віри своїх предків і віднайшов себе в новому українському козацькому суспільстві, можна було показати той внутрішній конфлікт, у якому опинилася велика частина волинсько-української шляхти, що стояла під впливом польського католицизму чи аріяства. Деякі з них знайшли через аріяство дорогу назад до православ'я і свого народу (Немирич), деякі перейшли на католицизм і втратили свою українську національність. Ці релігійні проблеми та рухи для автора не існують, він не відтворив релігійно-культурних стосунків тодішньої України. Автора цікавила більше зов-

нішня доля героїв. Кричевський — це своєрідний козацький Валенрод, що за порадою Хмельницького іде вчитися в поляків воєнного ремесла.

Вилетені любовні мотиви — Кричевський приводить з Царгороду грекиню Зою, Хмельницький одружується з вродливою бранкою Ганною, яку визволив з турецької неволі, а Нетудихата бере за жінку красуню Оксану, вдову по турецькому баці, — ледве чи збагачують фабулу твору. Жіночі постаті змальовані блідо і непереконливо. До речі, мотив викрадання жінки в літературі вже надто заяложений (тут поляк шляхтич, що грабує хутір Хмельницького, викрадає йому наречену, з якою повдовійлий сотник думав одружитися. Сенкевич перейняв його від польських романтиків, застосував у «Огнем і мечем», а Соколовський взяв його з польського твору і вбудував у своєму «Богуні».

Побут заторкнених прошарків (крім традиційного книжкового горілокпиття і пивування запорожців) не відтворений.

Місця дій (чи то Львів, чи Ярослав, Чигирин, Запоріжжя, Дніпровий лиман) збуто безбарвними загальниковими реченнями.

Дивують авторові відхилення від загальноприйнятих сьогодніх правописних норм (інший, инколи, селяне). Їх рішуче повинна була мовна коректа усунути.

Всяке історичне полотно тривкої вартости у світовій літературі вимагало двгорічних глибоких джерельно-архівних студій автора. Про рідко котру нашу історичну повість можна таке сказати. Здебільша повторювано при так званих козацьких історичних повістях поверхові, перейняті від романтики (Тарас Бульба), екзотикою підкрашені штампи без психології, без соціальної історії, без історії культури. На жаль, і ця повість з такої четвертої колії нашого історичного повістярства не вирвалася.

А. Г. Г-ач

НОТАТКИ

Французькі радіопересилання про Україну

22 жовтня минулого року на хвилі радіостанції «Франс III» проф. Марі Шерер виголосила доповідь «Україна в складі Російської імперії XVIII століття», а 29 жовтня на тих самих хвилях доповідь — «Український філософ Григорій Сковорода». Ці доповіді відбулися в циклі «Пізнаймо Східню Європу», що ним керує в французькому радіо проф. Паскаль. В дальшому триванні циклу, вже в цьому році, п. М. Шерер прочитала доповідь про Т. Шевченка.

Українці, що живуть у Франції, з великим інтересом сліdkують за виступами п. Шерер, бож усім відомо, що славісти либонь чи не в усьому світі наставлені опортуністично і знають лише Росію, з недбалства чи з того таки опортунізму не приділяючи належної уваги іншим слов'янським країнам, зокрема інкорпорованим колись до Російської імперії, а тепер до СРСР. Що стосується доповідей М. Шерер про Україну в XVIII столітті, то вони визначаються не тільки знанням фактів та об'єктивним їх викладом, а й зокрема, що здається нам найголовнішим, вичуттям тих внутрішніх духових процесів, завдяки яким український народ на початку XIX століття дійшов до свого національного відродження.

Проф. Марі Шерер по смерті І. Борщака стала керівником катедри української мови й літератури при Державній школі живих східних мов у Парижі. Славістику вона студіювала у Страсбурзі, Парижі (у проф. Андре Мазона) і в Празі (проф. Альберт Пражак, Іжі Горак, Янічек Махал). Пізніше працювала в паризькому Славистичному інституті у проф. А. Мазона, а українсь-

ку мову й літературу вивчала у І. Борщака.

Завершення славистичних студій у великому центрі славістики — Празі мало для проф. М. Шерер ви-няткове значення. Не так тим, що там були зосереджені визначні вчені і багаті славистичні бібліотеки, як справжнім славистичним духом, який панував у Празі. Чехи чисельно невеликий народ, але в них, якщо йдеться про славістику, виявилось найкраще розуміння всієї слов'янської родини і значення в ній кожного народу зокрема з його властивими духовими й культурними цінностями. Це, мабуть, і мало не абиякий вплив на те, що проф. М. Шерер зацікавилася студіями українознавства.

Її ім'я в цій ділянці стало відоме від часу, коли вона опублікувала книжку «Українські думи» («Les Dumes ukrainiennes. Erpore cosaque», Париж, 1947) з текстами козацького епосу у власних перекладах. Ця книжка, відома українцям на Заході з часу її появи, в останні роки дістала вельми позитивну оцінку й від літературознавців УРСР (у статтях Г. Нудьги й ін). З нової української літератури її найбільше цікавить Іван Франко, як найбільш всестороння постать — поета, прозаїка і вченого, зокрема дослідника старого українського письменства. Останнім часом Марі Шерер підготовляє збірку перекладів з І. Франка, а також має переклади з лірики Т. Шевченка, досі ще не друковані.

Сподіваємось, що на сторінках «Сучасности» появиться докладніша стаття про науково-педагогічну діяльність цього друга українців Марі Шерер.

Дарія СІЯК

3 музично-театрального життя Парижу

Воно багате й різноманітне. У Парижі є п'ять симфонічних оркестрів, субвенціонованих державою. Всі вони, поза різними концертами в тиждень, виступами в радіо тощо, майже кожної неділі дають так звані популярні пополудневі концерти по знижених цінах для широкої публіки. Ці концерти відбуваються звичайно у великих театральних залах, що вміщують по кілька тисяч осіб: Державний Народний Театр Жана Вільєра в «Пале де Шайо», оперетковий театр «Шатле», Театр «Шамс-елізе» та інші. Дирижують цими оркестрами французькі диригенти, а часто й запрошені на гостинні виступи диригенти з інших країн.

Найчастіше й періодично виконуються у таких недіільних концертах у першу чергу твори Бетговена, Моцарта, Вагнера, Чайковського, Стравінського, Мусоргського та французьких: Рамо, Ляльо, Бізе, Томазі та інші. Дуже мало й дуже рідко сучасних, модерних композиторів. Концерти ці розраховані на широкі кола слухачів, переважно молодь, яка, попри симпатії й захоплення модерним джазом і твістом у розважових льокалях, у так званій поважній музиці воліє старих класиків.

З сольових концертів, найбільше фортепіанових. Бог його знає, хто на ці концерти ходить, така їх маса кожного сезону, кожного дня і тижня. Відвідати їх всі фізично неможливо, бо іноді у той самий день і годину є не кілька, а кільканадцять концертів. Рідко коли можна бачити таке чудо в Парижі, як напис: «Випродано». Цього «чуда» у Парижі добився цього року тільки один-єдиний піаніст з України — Святослав Ріхтер. В його життєписі не сказано, що він українець, але вирізно написано, що він із Києва. Так само Давид Ойстрах, Розтропович, Гілельс. Всі вони родом з України. В Іспанії, в Барселоні, на афішах до концерту Давида Ойстраха в «Гран Театро дель Лісео» кілька років тому так і було написано: «Давид Ойстрах — український

скрипаль». Це не з патріотизму Ойстраха, а тільки тому, що в Іспанії СРСР, УРСР чи навіть тільки «руссо» не надто імпоує тій публіці, яка може дозволити собі заплатити квиток на концерт Ойстраха, Оборіна, Гілельса чи Ріхтера.

Святослав Ріхтер дав у Парижі цього року аж чотири самостійні концерти і всі були випродані до останнього квитка. Про успіх цього найвидатнішого під цю пору у всьому світі піаніста-мистця й віртуоза не доводиться говорити, бо саме відвідування перенасиченої піаністичними концертами паризької публіки говорить за себе.

Є в Парижі два державні оперові театри, які грають кожного дня, а в неділі і свята ще й так звані пополуднівки по знижених цінах. Репертуар цих театрів нічим не відрізняється від репертуару оперових театрів усього світу. Кожен з них має свій балет, що останніми роками залповно два-три вечорі у тиждень. Балет завжди мав у Парижі багато прихильників, тому й тепер ціловечірні балетові вистави втішаються великим успіхом і зацікавленням високих сфер публіки. Балетовими виставами приймали колись королі, а тепер президенти своїх заграничних гостей.

У Парижі є три великі театри оперети — «Шатле», «Гете Лірік», і «Могадор». Є декілька менших, але це радше театри музичної комедії й водевілю.

Музичне життя і мистецтво репрезентують театр «Олімпія» і «Альгамбра», ревійове — «Касіно де Парі», «Фолібержер», «Вобіно», «АБЦ» та інші, менше помітні й відомі.

Програми у всіх цих театрах не мінюються часто, а у деяких, як, наприклад, «Касіно де Парі», та сама програма йде роками. Це так звані театри для туристів. Самі мешканці Парижу рідко коли їх відвідують, а то й ніколи.

Кожний оперетковий театр має свою публіку, що складається у більшості з купців, дрібних комер-

сантів, урядовців, працівників різних підприємств. Це т. зв. пересічний, маловимогливий під музичним і мистецьким оглядом глядач і слухач. Його ніколи не можна побачити на великих симфонічних, камерних та інших концертах. Це пересічний француз — «франсе музен».

Концертна публіка Парижу, це звичайно музично виховані інтелектуали не тільки французькі, а й інших народів, що живуть у Парижі, студіююча музика молодь та інші аматори музичного мистецтва.

Найбільшим успіхом втішаються останніми роками різні мистці та ансамблі з Радянського Союзу. Між ними балет Вірського й Мойсеєва. Цей останній виступає тепер у Парижі у великому Спортовому Палаці (понад 6 000 місць) при виповненні по вінці залі кожного вечера, від 11 листопада. У тій самій залі, а потім у «Альгамбрі» виступав два роки тому київський балет Вірського із таким самим або й більшим успіхом. «Парі-Прес» тоді писала, що тіля цього, себто балету Вірського, не варто бачити іншого балету. Але

життя йде швидко, люди й часи мінються, і сьогодні Париж захоплюється знову балетом Мойсеєва, програма якого закінчується невмирущим українським гопаком, що втішається найбільшим успіхом. І як би ми не нарікали на нашого гопака й наше гопаківство, вулицю, широкі маси культурного Заходу й цілого світу здобуваємо покищо тільки гопаком. Навіть Рома Прийма, що хореографічними засобами показує у своїх стилізованих танках цілу історію України, не могла обійтись без прославленого українського гопака, який на останньому її виступі у Парижі цього року мав не менший успіх, ніж у Вірського та Мойсеєва.

Українці, що живуть у Парижі, у цьому морі й повені музичного й театрального життя, запрезентували себе цього року концертом із творів Миколи Лисенка у виконанні Мирослава Скали-Старицького, Аристида Вирсти й Любомира Горницького. Концерт відбувся в гарній концертній залі Паризької консерваторії і стояв на високому мистецькому рівні.

М. С. С.

Ситуація на Україні і на еміграції

В рамках студійних конференцій, що їх двічі на рік влаштовує Дослідно-видавниче об'єднання «Пролог» у Нью-Йорку, — то разом з генеральним секретаріатом закордонних справ УТВР, то з головною делегатурою ЗП УТВР у США, — відбулася 8 грудня 1962 вдала та цікава дискусія, темою якої були дві теми: «Українська молодь на Україні та на еміграції» і «Можливість української визвольної політики на тлі сучасного становища на українських землях і поза ними». Конференція пройшла у формі двох дискусійних форумів («пенелів»), при чому учасникам цих форумів була поставлена низка питань, на які вони давали відповіді, що потім коментувались іншими «пенелі-

стами», які відповідали також і на запитання слухачів.

Дискутантами обох форумів були: щодо проблематики молоді — пані Марта Богачевська, Ольга Кузьмович, Світлана Луцька та Надія Тимчук і панове Богдан Кравців та Ярослав Лешко, які дискутували під керівництвом Володимира Нагірного («модератор»); щодо проблематики визвольної політики — панове Ярослав Гайвас, Всеволод Голубничий, Роман Ільницький, Роман Рахманний та Богдан Чайківський, а «модератором» був Мирослав Прокоп.

Дискусійний форум, присвячений справам молоді, дійшов до таких висновків:

1) Українська радянська молодь є частиною всієї радянської молоді,

і тому можна припускати, що серед неї існують, мабуть, почуття спільної долі з молоддю інших народів СРСР, а, може, також і «почуття спільної батьківщини». В такому розумінні можна припускати, що серед української молоді існують явища, які характеризують теперішню радянську молодь у цілому, тобто — поперше, тенденція переоцінити комунізм, подруге, відмова сліпо вірити проголошеним партією догмам, потрете, прагнення до громадських вольностей, у тому числі передусім прагнення до свободи інтелектуальної творчості, почетверте, спротив забіханості панівної системи і, по-п'яте, прагнення до матеріального добробуту.

Поруч цих загальних рис треба в українській молоді ще відмітити специфічно українські національні риси — відчуття національної дискримінації і економічної експлуатації або навіть колоніального становища України.

В дискусії присвячено багато місця «шестидесятникам», тобто молодим письменникам, поетам і літературним критикам, які виступили в 1960-их роках і зуміли звернути на себе увагу завдяки своєму повороту до джерел української культури, завдяки нав'язанню до кращих зразків західньої культури і завдяки своїй сміливості та оригінальності. Однак чулися також голоси, що цій групі молодих київських літераторів присвячено забагато уваги, і то на некористь іншим групам підрадянської молоді. Також відмічено, що серед частини цієї молоді існують такі прояви, як от нехтування рідною мовою на користь російської, замале розуміння справ української культури та національної окремішності і пристосуванство та кар'єризм.

2) Емігрантська молодь, зокрема у США та Канаді, твердо стала на ґрунт своїх нових прибраних батьківщин, хоч одночасно їй не є чужими українські національні традиції і свідомість існування України як близького їй окремого політичного та культурного комплексу. Молодь, яка об'єдналася в організа-

ціях Пласт, МУН, ОДУМ та СУМА, виразно виявляє своє прив'язання до первнів української традиції (рідна мова, побут, культура та історія) і є громадські дуже активна. Шанси зберегти українську молодь для нашого народу залежать, з одного боку, від її участі в існуючих молодіжних організаціях, а, з другого — від позицій, які потраплять здобути українська громада в американському та канадському суспільному житті.

На дискусійному форумі, де обговорено можливості української політики, стверджено такі факти:

1) Русифікація, колонізація і вивози населення поза межі УРСР є надалі серйозною та постійною небезпекю для української національної субстанції. Існує також небезпека щодо можливості відновлення терору — масові переселення та арешти, публічні оскарження в «буржуазному націоналізмі» і придушення тих паростків національного, культурного та економічного розвитку, що заіснували в період після смерті Сталіна. Небезпеку являє собою офіційна теорія про зникнення української національно-політичної і культурно-етнічної окремішності в наслідок т. зв. «тези про злиття націй», хоч ця теорія не має шанс бути здійсненою.

2) В оцінці сил спротиву чи самооборони українського народу проти наступу Москви мусимо виходити з об'єктивних умов, що постали на Україні. Взявши на увагу ці умови, треба ствердити, що цей спротив на рідних землях є порівняно сильний, але одночасно не сміємо забувати, що в питанні мови, виявів національної солідарності та плекання національної гордості частини українців не використовує тих усіх можливостей, що сьогодні існують в УРСР. Слабкістю українських позицій можна вважати факт, що сьогодні на Україні немає відповідного політичного маяка, на який міг би орієнтуватися український народ у своїй боротьбі за свої національні права, бо там існують тільки суроґати, що їх творять провідні кадри культури та економіки.

3) Порівняно з 1917 роком цілковито змінилася соціальна структура української нації: значення селянства зменшилося, зате зросло значення робітництва та інтелігенції. Селянство було тим чинником, що в першу чергу зберігав українську мову, традицію, побут та культуру, і таким воно залишилося до сьогодні. Але й робітництво на Україні значною мірою рекрутується з-поміж виходців із села, і треба припускати, що період переваги російського або зрусифікованого елемента серед робітництва на Україні вже належить до історії. Заборолом українства залишається передусім «творча і трудова інтелігенція».

4) Державна та партійна бюрократія на Україні є сьогодні найважливішим силовим фактором на Україні. Її значення тепер зростає, бо в партії немає сьогодні монолітної єдності та рівняння вниз, як це було за Сталіна. І державний, і партійний апарати можуть робити чимало з того, що раніше, за Сталіна, робити не могли. Але не зважаючи на це, партія залишається зцентралізованою, що створює гамульді для вияву її окремих прагнень. Все ж таки такі змагання існують, і вони позначаються передусім у прагненні збільшити економічний автономізм УРСР. Одночасно треба відмітити зріст значення українських економічних кадрів в економіці всього СРСР. Фактом є, що цілий ряд економічних реформ, як от, наприклад, міжколгоспні організації, виробничі об'єднання-підприємства, обрахунок національного доходу в аспекті інтересів республік, походить з України. Однак у ділянці національної політики українська бюрократія не формує політики партії і боїться робити це, мабуть, враховуючи гіркий досвід Скрипника, Шумського та інших.

5) Критичні погляди існують щодо можливості та доцільності діяльності визвольного підпілля в теперішній дійсності УРСР. Ця питання треба розглянути в двох аспектах: поперше, в беззаперечній потребі існування політичного маяка, на який міг би орієнтуватися

український народ і який унапрямував би нескоординовані дії спротиву наступові Москви і був би висловом політичної самостійницької думки; подруге, в проблемі, чи є об'єктивні дані для існування такого маяка, а якщо так, то якою була б його ефективність. Немає сумніву, що перед визвольним підпіллям на Україні відкрилися б широкі перспективи, якби в самому центрі імперії зросли революційні настрої, чого виключати не можна.

Гасло «чим гірше, тим краще» треба цілковито відкинути. Зростання матеріального добробуту чи принаймні покращення побутових умов лежить в інтересі українського народу, і це не послабує, а, навпаки, посилює національні прагнення народу.

У справі можливостей для визвольної політики еміграції висловлено на цьому дискусійному форумі такі погляди:

Одним з важливих позитивів української еміграції треба вважати її національну та політичну свідомість, прив'язання до українських традицій і послідовну оборону державної самостійності України. Сюди треба зарахувати також моральну вартість українців як громадян різних держав, їх значні суспільні амбіції. Слабкістю еміграції є передусім брак провідної верстви з високим політичним, культурним та соціальним стажем, нестача кваліфікованих кадрів для політичної роботи, низький рівень політичної освіти, незнання та нерозуміння світової політики, політична розпорошеність, пов'язана з бажанням окремих груп робити «щось для визволення України» на власну руку. Поважним недоліком є духове відірвання від актуальної української дійсності і брак програми, яка на десятиліття визначала б план діяльності українських поселенців у США та Канаді, в тому числі зокрема їхню активність у політичних партіях даних країн.

Дискусійний форум висловився за ціляомірний розвиток усіх секторів життя еміграції — релігійного, культурного, науково-дослідного,

політичного, освітнього, фінансово-економічного, молодіжного, визнавши, що кожний з цих секторів має важливу роллю до виконання. Основною умовою успіху вважається вивчення сучасної дійсності на Україні.

В питанні «культурного обміну між СРСР і Заходом» форум висловився за використання цього пері-

оду взаємин для українських національних інтересів. Небезпеки від культурного обміну для української еміграції немає, бо еміграції добре відомими є теперішнє становище на Україні і поневолення українського народу в СРСР.

Л. ШАНКОВСЬКИЙ

Єврейсько-українська дискусія в Нью-Йорку

В Українському інституті в Нью-Йорку відбулася 25 листопада 1962 друга студійна конференція про єврейсько-українські взаємини, що її влаштував спеціальний постійний комітет, у склад якого входять діячі культури — єврейської та української. Ця конференція стала помітною подією серед буднів емігрантського життя. Хоч серед українців на еміграції вона не викликала такого зацікавлення, на яке вона заслуговувала б, але на неї напевно звернуть увагу Москва та інші наші сусіди, зацікавлені в тому, щоб українці не виходили з свого середовища і не дискутували про свої справи з представниками інших націй. Нагадаймо, що після минулорічної українсько-єврейської конференції в Нью-Йорку негайно зареагував (найофіційніший орган ЦК КПУ — «Комуніст України», хвилюючися, що, мовляв, починають договорюватися «українські фашисти» і «єврейські сіоністи».

На нашу думку, українці на чужині повинні присвячувати більше уваги саме нав'язуванню контактів з еміграціями наших сусідів. Це буде реальна допомога нашому народові, бо златідиновалиме, а, може, й ліквідуватиме побічні фронти нашої боротьби; одночасно це привчати українських учасників таких дискусій до ділового і на певному поземі, прийнятому на Заході, веденого обмірковування важливих справ. Дехто вважає українців як людей, хронічно нездатних диску-

тувати, мовляв, «українці тільки лаються або відразу переходять до прямої акції».

Програма нью-йоркської конференції була складена так, що для кожної теми були призначені два доповідачі — євреї та українець. Обмірковувалися три проблеми: економічні, релігійні та людські взаємини між українцями і євреями.

Після відкриття конференції Є. Стаховим, головним промотором та організатором таких зустрічей на нью-йоркському терені, дуже цікаву і добре удокументовану доповідь про економічні підстави антисемітизму на Україні виголосив В. Голубничий. Він подав статистичні дані про різниці професійних зайнятій серед українців та євреїв і проаналізував вплив православного та католицького віровизнання на виникнення негативної настанови до торговельних і грошових операцій. Доповідач виходив з висновків німецького соціолога А. Вебера, який студював вплив релігії на розвиток економіки.

Черговий доповідач Натан Райх не заперечував ваги економічного фактора у формуванні єврейсько-українських взаємин, але він звернув більше уваги на поширення націоналістичних ідеологій і певних відмін марксистського мислення як джерела зросту антисемітизму в найновіші часи. В протипагу до пропаганди цих середовищ про експлуатацію країни єврейськими торговцями він справедливо вказав

на ту позитивну роллю, що її виконували єврейські торговці та «посередники» в розвитку економічного життя тих країн, де вони жили та діяли. Ця категорія людей була і є потрібна в кожному суспільстві; коли ж не було інших людей, готових зайнятися цією функцією, то євреї перебрали це завдання на себе. Від себе можемо додати, що в деяких країнах законодавством обмежувався доступ євреїв до інших професій, так що євреї силою обставин були примушені переключитися на торгівлю. Якщо студіювати історію єврейського народу, зокрема біблійного періоду, то можна переконатися, що євреї не були виключно народом купців. Навпаки, більшість з них займалася скотарством, хліборобством або ремеслом.

Отець д-р М. Соловій не міг бути присутнім на конференції, тому прочитано опрацьовану ним доповідь. Він звернув увагу на Вселенський собор II Ватиканський і на сподівання євреїв щодо результатів цього собору. Євреї сподіваються, що будуть усунені неточні інтерпретації певних історично-релігійних фактів, бо такі інтерпретації тільки підсилюють антисемітські настрої, даючи їм релігійне забарвлення.

Деякі прикладів антисемітизму на Україні, що виростав з релігійного фанатизму, подав у своїй доповіді д-р Йозеф Л. Ліхтен. Він вказав, що орендування євреями українських церков є одним з історичних мітів і що проф. М. Грушевський ствердив, що йому не вдалося знайти жадних точних документів, які підтвердили б таке орендування. Єдиний документ, що був у його руках, обмежується тільки натяками.

Третя тема — про людські взаємини — була з'ясована тільки єврейським доповідачем, бо український на конференцію не прибув. Ця доповідь, виголошена, до речі, в емоційному тоні, викликала найживішу та найгострішу реакцію публіки і надала всій дискусії непог-

рібно однобічного та занадто polemічного характеру. Тому попередні доповіді лишалися на задньому плані, не зважаючи на факт, що саме вони дали дуже багато цікавого матеріялу для корисного обміну думок.

Д-р Еріх Гольдгаген, вихований у малому буковинському містечку чи селі, оповів свої особисті переживання та враження про той високий муір між євреями і українцями, який створився в наслідок іншого способу життя, іншої культури та інших професійних занять і який довів до того, що жадних особистих людських взаємин властиво не було. Він згадав також про знищення євреїв українцями під час другої світової війни. На його думку, українські історичні постаті, як от Хмельницький та Петлюра, що ними гордяться всі українці, викликають серед євреїв жажливі спогади про погроми.

Єврейські учасники дискусії один по одному спростували тези Гольдгагена, подавши приклади з власного життя та переживань на підтвердження того, що між євреями і українцями існували дуже близькі особисті і навіть дружні взаємини. Було ясно, що доповідач, вихований у консервативній єврейській родині, яка погорджувала «гоями», узагальнив окремі випадки селянських насильств та самосудів над євреями і подав їх як характеристику цілості українсько-єврейських взаємин. Тим часом у містах, зокрема серед середньої верстви та інтелігенції, ці взаємини були дуже близькими.

Хоч доповідь д-ра Гольдгагена була дуже однобічна та вороже наставлена до українців, ми могли багато дечого навчитися з його виступу. Передусім стало ясно, що євреї найбільше хвилює те, що українці не хочуть визнати багато dokonаних фактів. Якщо серед інших народів доходило до антисемітських вибухів, то раніше чи пізніше ці народи такі вибухи засуджували і від них відмежовува-

лися. В українців існує тенденція або заперечувати впливи власного антисемітизму, або виправдувати їх як «реакцію на економічну експлуатацію» тощо. Нам здається, що український національний інтерес вимагає відсепаруватися від тих безвідповідальних елементів, які використовують кожне послаблення влади в момент революції як добру нагоду побешкетувати, і то передусім коштам євреїв. Ми бачимо, що навіть давні члени ОУН, які сьогодні змінили свої радикальні погляди і підтримують справу покращення українсько-єврейських взаємин шляхом зустрічей та дискусій, дуже нерадо слухають нагадки про листівки та пісні з 1941 року, де говорилося про «жидівсько-московську комуну». Про це й натякнув у своїй доповіді д-р Гольдгаген.

Помилка Е. Гольдгагена полягає, на нашу думку, не в тому, що він наводив неправдиві факти або спотворював їх. Ми переконані, що факти були правдиві. Поперше, він надто узагальнив свої висновки і, подруге, розглядав протиеврейські погроми на Україні без уваги на історію нашої батьківщини. Він твердив, наприклад, що в інших країнах після періодів переслідування євреїв приходили світлі періоди співпраці та відшкодувань за виконані кривди, принаймні у формі публічно висловленого жалю за заподіяні кривди. Цього євреї — за словами доповідача — не бачать, на жаль, в історії України. У відповідь йому та іншим євреям треба таки сказати, що Україна посідала в ході своєї історії тільки дуже короткі періоди, коли могла вільно влаштувати свої мирні взаємини з іншими національностями. Революції, під час яких євреям зроблено чимало кривд, не закінчилися нашою перемогою і тому український народ не мав можливості реабілітувати кривди, зроблені під час переворотів. Для нас після революцій приходили доби руїни, повного поневолення та нової боротьби.

Якби, наприклад, Центральна Ра-

да втрималася і закріпилася на довгий період українська держава, то чи не мали б євреї на Україні якнайширших національних прав, забезпечених законом про їхню національно-персональну автономію? Це законодавство було найпоступовішим та найгуманнішим висловом ставлення до єврейської національної меншини на Україні. На жаль, дальший розвиток історичних подій зліквідував це українське щире прагнення. Нам здається, що євреї повинні робити більші зусилля, ніж досі, щоб зрозуміти істоту революційних подій на Україні і здохнути на симпатію для українських національних прагнень, а не дивитися на ці події тільки з пункту бачення власних кривд. Таке зрозуміння може бути полегшене фактом, що євреї самі посідають тепер традицію підпільної і явної збройної боротьби за свою державну самостійність. Їхні симпатії до визволення колоніальних народів повинні б поширитися також і на народи Східньої Європи, в тому числі передусім на народи в СРСР. Це був би той мінімум, який ми зобов'язані вимагати від наших єврейських партнерів.

Ми були б у праві ставити також і інші побажання, наприклад, засудження євреями тих осіб єврейського походження, які так значно допомогли встановити більшовицьку владу на Україні. Відомо, що російські більшовики знайшли під час революції найбільше оперття серед міського пролетаріату та серед міського населення взагалі, значну частину якого становили євреї. Цей факт дуже великою мірою загострив взаємини між українським, переважно сільським, населенням і єврейською менщиною. Однак єврейська преса та єврейська громадськість не відмежувалися від цих єврейських будівничих комунізму та учасників апарату більшовицького терору і виглядає так, що євреї ніби не бачать цих фактів і не хочуть прийняти їх до відома.

Якби єврейська преса та єврейські громадські діячі пам'ятали про

ці факти і хотіли бути чесними з собою, то їхні постійні закиди на адресу українців втратили б свою гостроту і, може, втратили б навіть свій сенс. А на це місце прийшло б краще зрозуміння всього трагізму тієї доби.

Зачароване коло українсько-єврейських взаємин — нехить євреїв до українського національно-визвольного руху, погроми їх і в наслідок цього їхня збільшена нехить та ворожість — мусить бути перерване. Це може статися тільки через зусилля обох сторін.

Українці мусять здобути на відвагу і засудити всі акти знущань та кривд, вчинених євреям на Україні українськими людьми, не зважаючи на те, чи ці люди виступали під українськими національними прапорами, чи ні. Відповідально мислячі українці повинні здобути на цивільну відвагу і поборювати погляди та впливи тих, які нічого не навчилися і не хочуть навчитися, які сліпі на дійсність і які прагнуть бачити Україну як терен для виладкування своїх власних анархічних та деструктивних пристрастей. Треба мати також відвагу бути відпорним на глузування та лайки вицезгаданих людей, що мали б нібито правити за... дискусію.

Правда, чимало видатних українців вже засудило всі акти насильства над євреями на Україні і відмежувалося від них. Але цього, як видно, ще не вистачає. Так само як не вистачає для нас факту, що тільки декілька єврейських культурних та громадських діячів старається зрозуміти українців і навіязати співпрацю з ними, при чому єврейський загаль надалі ставиться крайньо вороже до нас. Ідеться про зміну настанови в переважаючій більшості суспільства, бо тільки при такій зміні можлива запорука, що в майбутньому подібні події по обох боках не матимуть місця.

Тому треба тільки вітати влаштування конференції про українсько-єврейські взаємини. Ці конференції послаблюють напруження і створюють кращу атмосферу, усуваючи при цьому різні міти і фальшиві тлумачення певних історичних подій та суспільних явищ. Особливо важливу роллю могли б тут відіграти історики. Було б дуже бажаним, щоб старші та молоді науковці звернули увагу на цю таку важливу ділянку. Це була б користь не тільки нашій історичній науці, але також і нашій теперішній та майбутній політиці.

Ярослав СТЕЛЬМАХІВ

З М І С Т

Ігор Качуровський. З уркаганського зошита	3
А. Солженіцин. Один день Івана Денисовича	5
Михайло Орест. З нових поезій	39
Емануїл Райс. Поезія Емми Андієвської	43
Андрій Жук. З останніх літ життя і творчости І. Франка	52
Іван Кошелівець. Поезія політичної кон'юнктури	67
Євген Онацький. На похилій площі	76
Роман Рахманний. Монолог на горі «Мавит Роял»	107
Критика і бібліографія. Анатомія комунізму (Петро Горбань) — З історичного повістярства (А. Г. Г-ач)	115
Нотатки. Французькі радіопересилання про Україну (Дарія Сіак) — З музично-театрального життя Парижу (М. С. С.) — Ситуація на Україні і на еміграції (Л. Шан- ковський) — Єврейсько-українська дискусія в Нью-Йорку (Ярослав Стельмахів)	119

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Ing. Jaroslaw Hawryllw
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.
- Канада:** I. Ellashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14h
New York 25, N. Y.
- Франція** M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
B e r n
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:8:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	шмк.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Аргентина	20,-	200,-	пез.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуеля	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	нм.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швейцарія	2,60	28,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Приймається передплата
на 1963 рік на журнал

«СУЧАСНІСТЬ»

місячник літератури, мистецтва, суспільного життя.

У журналі беруть участь такі співробітники:

Емма Андіївська, Дмитро Андриєвський, Василь Барка, Володимир Безушко, Лев Білас, Ярослав Білінський, Володимир Біляїв, Марта Богачевська, Богдан Бойчук, Вольфрам Бурггардт, Богдан Винар, Аристид Вирста, Віра Вовк, Ольга Войценко, Євген Врецьона, Богдан Галайчук, Яків Гніздовський, Лідія Голубнича, Всеволод Голубничий, Іван Гончаренко, Анна-Галя Горбач, Олекса Горбач, Святослав Гординський, Євген Гловінський, Лідія Далека, Осип Данко, Сергій Домазар, Володимир Дорошенко, Андрій Жук, Олекса Ізарський, Володимир Кайда, Марта Калитовська, Ігор Качуровський, В. Кивелюк, Патриція Килина, С. Кіндзерявий-Пастухів, Роман Кобринський, Ігор Костецький, Григорій Костюк, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Володимир Кубійович, Олександр Кульчицький, Микола Лебедь, Іван Лисяк-Рудницький, Йозеф Ліхтен, Галя Мазуренко, Іван Майстренко, Зигмунт Маркевіч, Василь Маркусь, Василь Микитчук, Кирило Митрович, Петро Одарченко, Михайло Орест, Богдан Осадчук, Софія Парфанович, Ярослав З. Пеленський, Мирослав Прокоп, Степан Процюк, Емануїл Райс, Улас Самчук, Дарія Ребет, Левко Ромен, Богдан Рубчак, Ярослав Рудницький, Роман Рахманний, Олександр Семененко, Іван Сеньків, Яр Славутич, Дмитро Соловей, Юрій Соловій, Орест Старчук, Володимир Стахів, Марія Струтинська, Олександра Сулима, Остап Тарнавський, Юрій Тарнавський, М. Федорів, Олександр Филипович, Ганс Фіндайзен, Василь Чапленко, Павло Чернов, Валентина Шалі та ін.

У справах передплати звертатися до видавництва і його представників за межами Німеччини.

Умови передплати й адреси представництв див. на попередній сторінці обкладинки.